Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

DANMARK *historisk Billedbog* II

FORFATTERNE TIL DETTE BIND

SVEND ELLEHØJ, født 1911, stammer fra et gårdmandshjem på Stevns. Allerede i sin studietid viste han udprægede videnskabelige evner, og det er da også som forsker og universitetslærer, han har øvet sin største indsats. I 1965 blev han professor i historie ved Københavns universitet, og samme år opnåede han doktorgraden på en afhandling om de islandske sagaer som historiske kilder. Alligevel har han arbejdet endnu mere med en langt senere epoke, nemlig renæssancens Danmark, og han vil af mange være kendt som forfatter af bindet om Christian IV's tid i Politikens Danmarkshistorie.

FINN ASKGAARD, født 1918, har siden sine unge år især interesseret sig for militærets forhold til det civile samfund. I 1946 blev han ansat ved Tøjhusmuseet, hvor han nu er overinspektør. Finn Askgaard har skrevet mange afhandlinger om krigs- og våbenhistorie – ikke mindst om svenskekrigene; men han har også arbejdet med den ældre enevældes almindelige historie og kulturhistorie. For sin ven, afdøde landsarkivar Gunnar Olsen, fuldførte han bindet om tiden 1660-1721 til Politikens Danmarkshistorie, og han er medarbejder ved Dagligliv i Danmark i det 17. og 18. århundrede.

DANMARK *historisk Billedbog*

Redaktion : *Billeder* Jørgen Paulsen

Tekst Erik Kjersgaard

BIND II 1523-1750

1523-1660 Svend Ellehøj

1660-1750 Finn Askgaard

Udgivet af
Dansk Historisk Fællesforening
Hillerød 1969

Udgivet med støtte af Carlsbergs Mindelegat for
Brygger J. C. Jacobsen

© Dansk Historisk Fællesforening 1969

Bogen er sat med Linotype Times
Papiret er træfrit krideret kunsttryk fra Feldmühle
Klichéer: F. Hendriksens Eftf. Reproduktionsatelier
Bogbind: Oscar Møllers Bogbinderi, Haderslev
Typografien ved Erik Ellegaard Frederiksen IDD
Sat og trykt i Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder

1523 - 1660

Allerede da kong Hans døde i 1513, var der blandt de danske stormænd enkelte, som imødeså Christian II's tronbestigelse med dyb uro. De følte sig forsigtigt frem hos Christians farbroder, hertug Frederik af Slesvig og Holsten. Det var kendt, at hertugen i sine yngre år havde følt sig tilsidesat. Kunne han mon tænkes at ville søge kongevalg?

Det kunne Frederik ikke - i første omgang; men med årene blev forholdet mellem ham og Christian II yderst spændt. Hertug Frederik gav kun symbolsk støtte til erobringen af Sverige, og han satte alt for stor pris på et godt naboskab til hansestaden Lübeck til at ville følge kongen i hans anti-hanseatiske politik. Derfor slog hertug Frederik til, da en kreds af jyske bisper og verdslige stormænd ved årsskiftet 1522-23 bad ham om at medvirke til Christian II's fordrivelse. Frederik sikrede sig støtte fra Lübeck og drog i marts 1523 med en hær op igennem Jylland. Den 26. marts modtog han kongehylding på Viborg landsting og udstedte en foreløbig håndfæstning. I de samme dage modtog Christian II det ene brev efter det andet fra adelsmænd, der opsagde ham huldskab og troskab.

Endnu var kun Jylland i Frederik I's magt, og situationen var ikke håbløs for Christian II; men i sin ubeslutsomhed valgte han til sidst at forlade riget. I april stod han ud fra København med en flåde for at søge hjælp hos svogeren kejser Karl V. Først ni år senere genså han Danmark og da som fange. Hans forsøg på med borgerskabets hjælp at hævde en stærk fyrstemagt over for den mægtige adel var slået fejl.

Et halvt århundrede senere lod Frederik II flamlænderen Hans Knieper udføre en serie vævede tapeter med billeder af 111 danske konger. De skulle smykke riddersalen i det nyopførte Kronborg. På et af de endnu bevarede ses en symbolsk gengivelse af situationen i 1523. Den kronede Frederik I holder triumferende sit scepter op for den nedslåede Christian II, hvis krone er faldet til jorden, og hvis scepter er knækket.

En konges fald

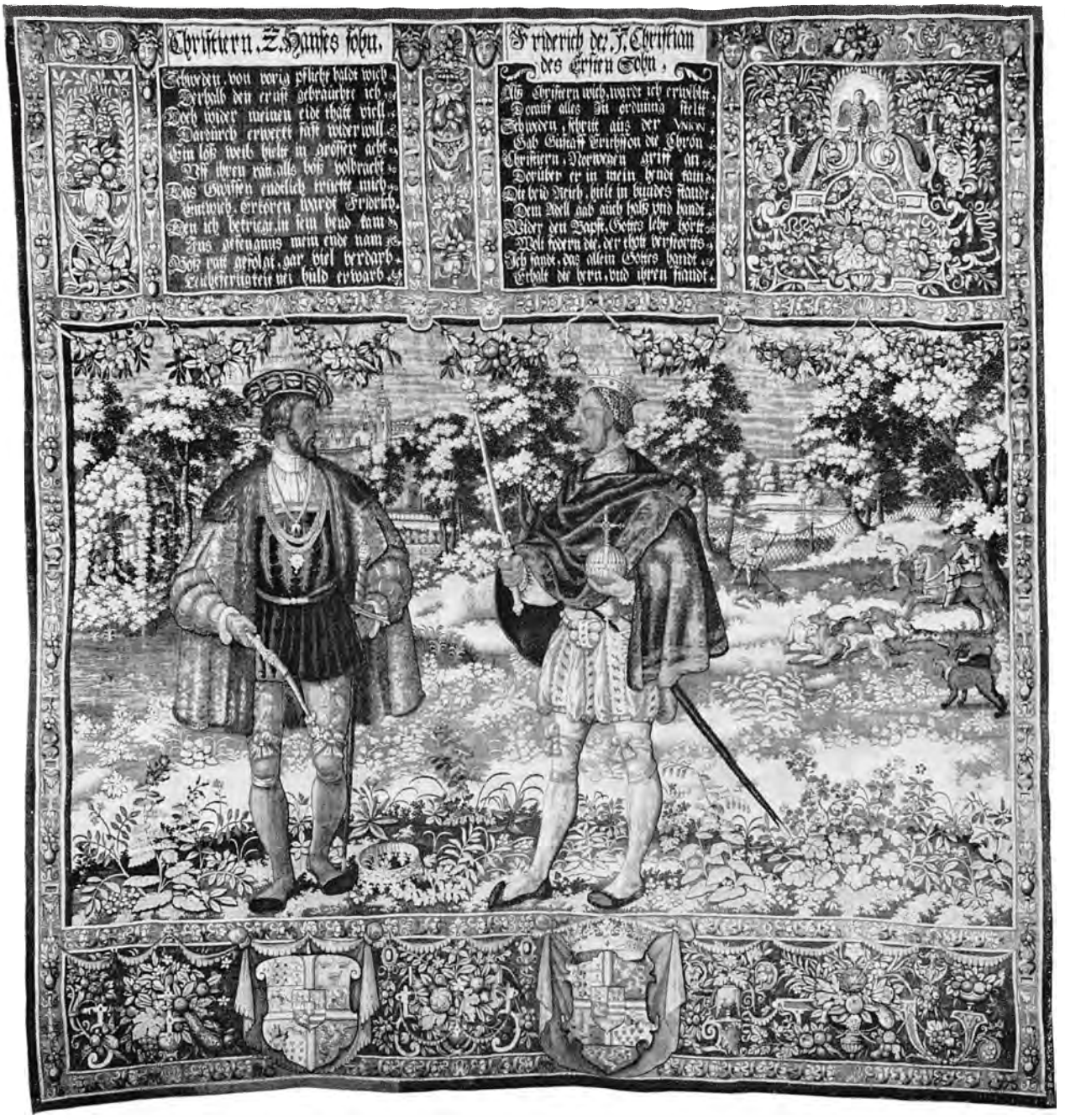

Christian II og Frederik I på Kronborgtapet fra 1580'erne

Iver Munks ligsten i Ribe domkirke

Begyndelsen til oprøret mod Christian II var et sammensværgelsesbrev, som ni jyske stormænd underskrev den 21. december 1522. Blandt dem var landsdommeren Mogens Munk, der straks efter optog forhandlinger med hertug Frederik. I det hele taget var slægten Munk stærkt repræsenteret i oprøret, for blandt de otte medunderskrivere var også Mogens' broder biskop Iver Munk i Ribe.

Iver Munk havde tidligt lagt for dagen, at åndelige sager interesserede ham langt mindre end godspolitik, kirkelig administration og politisk virksomhed i rigsrådet. Han var tidligt blevet en af Christian II's hovedmodstandere, men til sin ærgrelse måtte han erkende, at hans meddelagtighed i Frederik I's tronbestigelse ikke betød bedre tider for Ribe bispestol – tværtimod. I disse år måtte han finde sig i, at det nye kætteri – lutheranismen – bredte sig inden for hans eget stift. Til gengæld lykkedes det ham, omend med stort besvær, at få sin brodersøn Oluf Munk valgt som med-bisp og efterfølger.

I 1536 gjorde Christian III's inddragelse af bispegodserne en brat ende på slægten Munks herredømme over Ribe bispestol. Iver blev dog behandlet pænt; han fik selve bispegården med tilliggende i forlening. Oluf giftede sig og forlod sin gejstlige stand.

Ved sin død i 1539 blev Iver Munk begravet i Skt. Birgittes kapel i Ribe domkirke, hvor Odense-mesteren Claus Bergs pragtfulde ligsten minder om stiftets sidste katolske biskop. Udført i Iver Munks velmagtsdage viser stenen ham i fuldt biskoppeligt skrud. Man tror gerne, at det kraftige, kødfulde ansigt med de dybe furer, øjenposerne og dobbelthagen er en troværdig gengivelse af den verdensnære adelige biskop. Trods løftet om at leve i ugift stand, nåede han at sætte tre børn i verden. Han har også kunnet goutere, at Claus Berg, der var hans nære ven, lod den ene af skjoldholderne på hans ligsten trække den anden i skægget.

Slægten Rantzau var den mægtigste af de rige adelsslægter, der udgjorde det slesvig-holstenske ridderskab, og gennem generationer var denne slægt – i krig og i fred – en trofast støtte for de danske konger. Johan Rantzau havde på en stor udenlandsrejse erhvervet erfaring som verdensmand og kriger. I 1520 trådte han i hertug Frederiks tjeneste. Da hertugen tre år senere modtog tilbuddet om at blive dansk konge, skal Johan Rantzau indstændigt have anmodet ham om at sige ja. Det var nemlig i ridderskabets interesse at knytte hertugdømmerne Slesvig og Holsten fast sammen, og det lod sig bedst gøre, når hertugen og kongen var én og samme person. Helt selvfølgeligt blev det også Johan Rantzau, der førte hertugens styrker mod Danmark.

Det kom dog ikke til større kamphandlinger. Kun København og Malmø gjorde modstand og udholdt en belejring. Først da det blev klart, at Christian II ikke kunne nå frem med undsætning, kapitulerede byerne i januar 1524.

Kun én del af riget stod da fast ved kong Christian. Det var Gotland, hvor lensmanden Søren Norby holdt stand. I 1525 forsøgte Søren Norby endog at rejse skåningene til oprør mod Frederik I. Johan Rantzaus landsknægte nedsablede imidlertid de skånske bondehære, og Søren Norby så sig derefter nødsaget til at overgive Gotland med hovedfæstningen Visborg til kong Frederik. Søren Norby, hvis troskab kun omfattede én konge, rejste bort og sluttede sig til den landflygtige Christian II; siden døde han soldatens død i de kejserlige skyttegrave foran Firenze.

Det var sikkert en skuffelse for Johan Rantzau, at han ikke fik lejlighed til at møde sin ridderlige modstander Søren Norby i åben kamp; men han vandt både berømmelse og belønning for sin militære indsats. I 1526 købte han en hel landsby i det vestlige Holsten og omdannede den til godset Breitenburg. Den stærkt befæstede gård blev herefter hans residens.

EFFIGIES IOHNIS RANTZAVII EQVITIS AVRATI, QVI TRIB: REGIB: SEPTENTRIONALIB: CVM COE
RIS PROCERIB: DANICIS, AC CIMBRICIS, NEMPE FREDERICO I, CHRISTIANO III ET FRIDERICO II DIA DEM REGIV VICT
I MANV. SINGVLARIQ3 PRVDENTIA. IMPOSVIT: ECONTRA CHRISTIERNVM II FREDERICI I AVSPI
CIIS, E TRIB: REGNIS, DANICO, SVVETICO, AC NORWEGICO, EIECIT DITMERSIAM CVM REGE, AC
PRINCIPIB SVIS HOLSATICIS VLTIMO DVX ISTIVS BELLI, SVBEGIT· IAM AGIT ANNVM LXX, ANN
ONI 1563 CVM TAMEN CANI IMPORTVNI NON SVNT, AC SVPEREST ILLI ANIMI VIGOR, CORPORIS
ROBVR CELERES INGENII MOTVS HABET ET ADHVC PERTINACEM, ET AMPLAM RERVM PRA TER

Det var de gejstlige og verdslige storgodsejere, der var den drivende kraft i oprøret mod Christian II og hans borgerlige rådgivere. På Viborg landsting fejrede man sejren ved straks efter Frederik I's hylding at opbrænde Christian II's »skadelige og fordærvelige« love. Af større betydning for fremtiden var dog kong Frederiks håndfæstning, hvorved adelen sikrede sin dominerende stilling i stat og samfund. De vigtigste statsembeder, ja endog bispesæderne, skulle fra nu af kun besættes med danske adelige, og kongen måtte kun give nye love med rigsrådets billigelse. På ny bestemte en »oprørsparagraf«, at landets indbyggere skulle være løst fra deres troskab til kongen, hvis denne – som Christian II havde gjort – brød sin håndfæstning og nægtede at rette sig efter rigsrådet.

Andre paragraffer fastslog, at godsejerne havde uindskrænket rettighed over deres gods. Kongen skulle heller ikke kunne blande sig i forholdet mellem godsejer og bonde. Et halvt århundrede senere roste historikeren Arild Huitfeldt kong Frederik for at have skænket adelen »drabelig frihed ... hvorfor denne konges ihukommelse bør hellig og uglemt at være hos os og vore efterkommere.« Dog mildnede man allerede i foråret 1523 de hårde bestemmelser, idet man forbød godsejerne vilkårligt at udvise bønder af deres gårde, så længe de opfyldte deres forpligtelser.

Blandt de adelige rigsråder, som var med til at forelægge Frederik I hans håndfæstning, var Otte Krumpen. Han havde stået Christian II nær og havde haft overkommandoen over hæren ved Sveriges erobring 1520. Efter kongens bortrejse gik han over til de nye magthavere. I 1562, da Otte Krumpen var sidst i 70'erne, lod han sig male. Han ligger fromt på knæ, men dog således, at hans kraftige skikkelse helt dominerer billledet i forhold til genstanden for tilbedelsen – den korsfæstede Kristus. Maleriet er et eksempel på, hvorledes man i kunsten efterhånden frigjorde sig fra de religiøse motiver og samlede interessen om portrættet.

Otte Krumpen

Den kritik af romerkirken, som Martin Luther fremførte, fik i løbet af 1520'rne udbredelse også uden for Tyskland. Fra disse år stammer et mærkeligt monument – et stort kalkmaleri, der blev udført på nordvæggen i Brøns kirke i Tønder amt. Billedet, der desværre er noget hårdhændet restaureret, forestiller paven med pavekrone og korsstav, omgivet af kardinaler, bisper og andre høje prælater. Foran sig holder de et stort brev med mange gejstlige segl under. To unge mænd, der begge bærer narrehætter, og hvoraf den ene tilmed holder et par briller i hånden, peger på brevet. Der er intet indhold! Det må anses for et sindbillede på den katolske kirkes bedrag over for menneskeheden. Forneden sidder en munk – sikkert nok en afladskræmmer. Omkring ham flokkes en skare mennesker, der forsyner sig med breve.

I de vestlige egne af hertugdømmerne Slesvig og Holsten og i de slesvigske byer vandt de lutheranske prædikanter gehør fra midten af 1520'rne. Frederik I's søn hertug Christian – den senere Christian III – havde sammen med Johan Rantzau været vidne til Luthers faste optræden på rigsdagen i Worms 1521, og de var begge blevet hans overbeviste tilhængere. I Haderslev og Tørning len, som hertug Christian havde fået overdraget, blev reformationen gennemført i 1528. Da var de evangeliske prædikanter også virksomme i kongeriget.

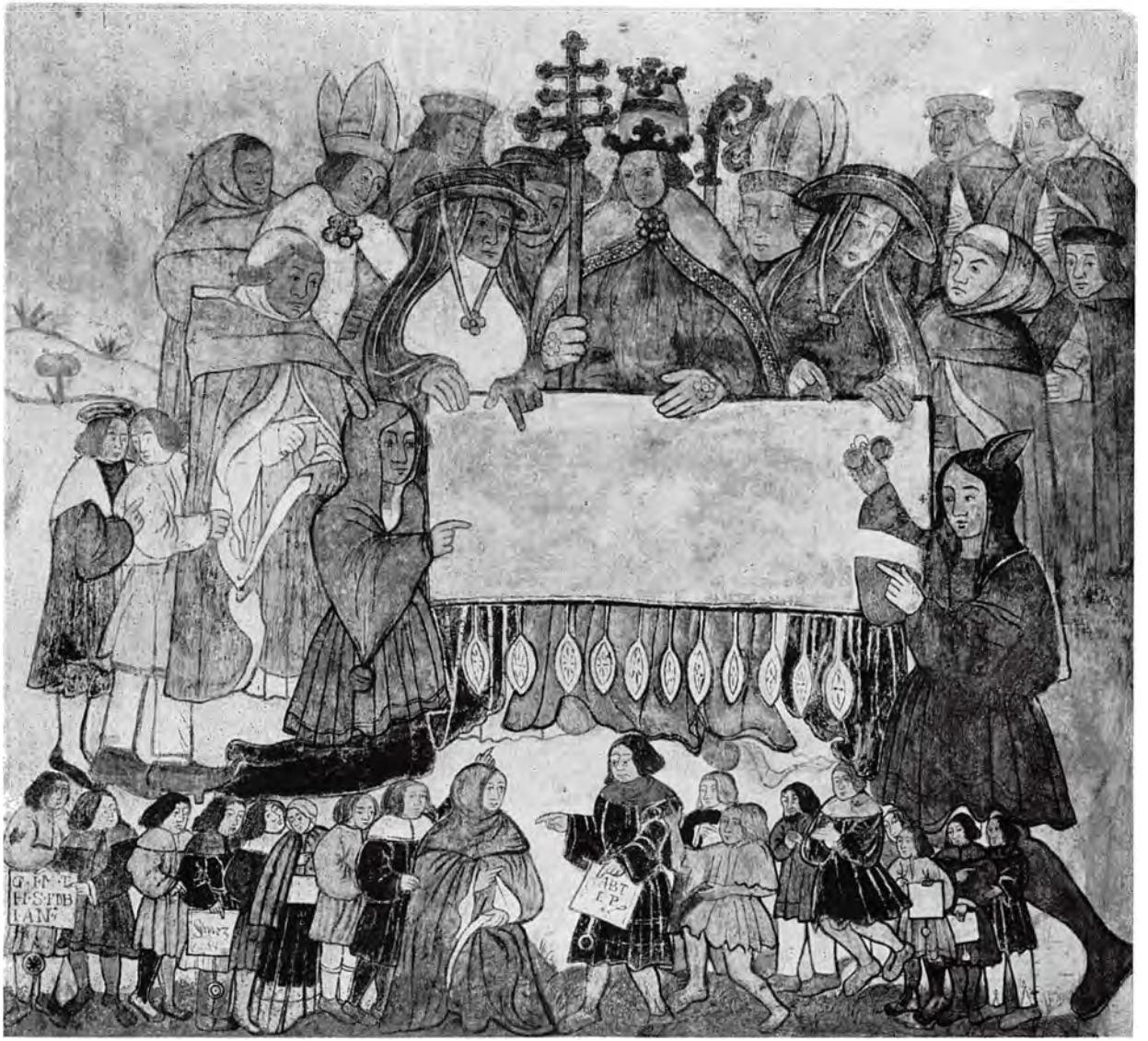

Kalkmaleriet »Bullen« i Brøns kirke

Ved sin håndfæstning havde Frederik I lovet at respektere den katolske kirke og ikke tillade, at Luthers disciple eller andre kættere udbredte deres lære. Meget tyder dog på, at såvel kongen selv som adelens førstemand, rigshofmesteren Mogens Gøye, tidligt kom til at nære sympati for Luthers tanker.

I 1526 udstedte kong Frederik værnebreve for Hans Tausen og Jørgen Jensen Sadolin, der prækede luthersk i Viborg, ja, året efter gav han tilladelse til evangelisk forkyndelse overalt i riget. Han billigede også, at det ene tiggermunkekloster efter det andet blev lukket og beslaglagt af de lokale myndigheder i købstæderne. Officielt var der dog tale om en tolerancepolitik, der tillod de to kirkeretninger at leve side om side.

På herredagene i Odense 1526 og 1527 vedtog man beslutninger, der gjorde den katolske kirke i Danmark til en nationalkirke uafhængig af Rom. Samtidig modtog den tilsagn om beskyttelse mod overgreb. De katolske bispers forsøg på at standse lutheranismens fremmarch var dog forgæves. I 1530 besvarede prædikanterne katolikkernes anklager med 43 trosartikler, hvori den hellige skrift blev fremhævet som eneste sande rettesnor.

Frederik I døde på sit elskede Gottorp i 1533. Han havde svigtet den tillid, katolikkerne nærede til ham. Blandt de skuffede var tidens største reformkatolske skribent i Danmark Poul Helgesen. I sin Skibykrønike giver han »den kirkerøverske konge« et eftermæle, der er lige så slet som tyrannen Christian II's: »Dersom han havde tørstet lige så meget efter blod som efter rigdomme og skatte, så havde han ikke blot nået, men næsten overgået Christian II's måde at styre sit rige på.«

En lille snes år senere satte Frederik I's sønner deres fader et smukkere minde. De lod nederlænderen Cornelis Floris udføre et pragtfuldt renæssancegravmæle, som blev opstillet i Slesvig domkirke.

Frederik I's gravmæle i Slesvig domkirke

Efter Frederik I's død hyldede man hans tre sønner som hertuger i Slesvig og Holsten; kun den ældste af dem, hertug Christian, var dog myndig. Det danske rigsråd havde stadig katolsk flertal, og man så nødigt den lutheranske hertug som dansk konge. Den første følge af tronledigheden blev en katolsk reaktion. Bispen af Børglum Stygge Krumpen sagde »ædru og drukken«, at han ingen konge ville have de første fire år. Flere bisper forsøgte at komme de forhadte lutheranske prædikanter til livs, ja ærkebispen i Lund gik så vidt, at han lod alle prædikanter i Skåne dømme fredløse som kættere.

Malmø by var et af reformationens arnesteder, og her fandt man, at ærkebispen gik for vidt. Længe havde borgerne været forbitret over, at herremandsregeringen lod hånt om byens gamle rettigheder med hensyn til udenrigshandelen. Nu indledte byens borgmester Jørgen Kock forhandlinger til flere sider. Han traf aftaler med Lübecks borgmester Jürgen Wullenweber og lejetropføreren grev Christoffer af Oldenburg, der begge var lutheranere. Formålet var at befri Christian II fra fangenskabet på Sønderborg slot og genindsætte ham på tronen. For Lübeck gjaldt det om med et kup at genvinde handelsherredømmet i de nordiske lande, der havde sluttet forbund med hanseaternes farligste konkurrent, Nederlandene.

At Jørgen Kock var en selvbevidst mand synes alene at fremgå af det statelige, grundmurede hus, han byggede til sig selv i 1525. For ham var hensynet til religionen og borgernes politiske indflydelse sikkert ikke til at adskille.

Borgmester Jørgen Kocks hus i Malmø

De første kamphandlinger i »Grevens Fejde« fandt sted i maj 1534. Lübeck gik til angreb på Holsten for at sikre byens livsvigtige forbindelse med Hamburg.

En måned senere gik grev Christoffer af Oldenburg i land på Sjælland. Det er efter ham, at denne sidste danske borgerkrig har fået navn. I Ulvemosen ved Havdrup mellem Roskilde og Køge samlede han et folkemøde og proklamerede Christian II som konge. Dette bragte den jyske og fynske adel i alarm. Der blev sendt bud til hertug Christian med tilbud om Danmarks krone; i juli modtog hertugen valget, og i august hyldedes han ved Horsens.

I mellemtiden var store dele af riget kommet i oprør. Grev Christoffer besatte både Sjælland og Fyn, og i september ankom Christian II's tidligere admiral, skipper Clement, til Ålborg. Han organiserede de nordjyske bønder, besejrede en adelshær ved Svenstrup syd for Ålborg og lod talrige herregårde gå op i luer.

Allerede i november 1534 begyndte lykken imidlertid at vende. Lübeck sluttede fred med hertugdømmerne. Herved blev der frigjort tropper, og Johan Rantzau kunne føre sine landsknægte mod nord. I december stormede han Ålborg og beherskede dermed Jylland.

Også de skånske lande blev besat, men af en svensk hær, som Christian III's svoger Gustav Vasa sendte først mod Halland og i januar 1535 videre mod Skåne. Samme sommer bragte Johan Rantzau Fyn til underkastelse med slaget ved Øksnebjerg.

Grebet strammedes efterhånden omkring oprørets arnesteder – byerne ved Øresund; men landmilitæret alene kunne ikke klare opgaven. Overgangen over bælterne og indeslutningen af København lykkedes kun, fordi farvandene blev behersket af de allierede kongers flåder. Overkommandoen havde den unge adelsmand Peder Skram – kaldet Danmarks vovehals. Fra søen holdt han staden afskåret fra forsyninger. I juli 1536, da sultedøden var begyndt at gøre indhug i befolkningen, underkastede hovedstaden sig den nye konge.

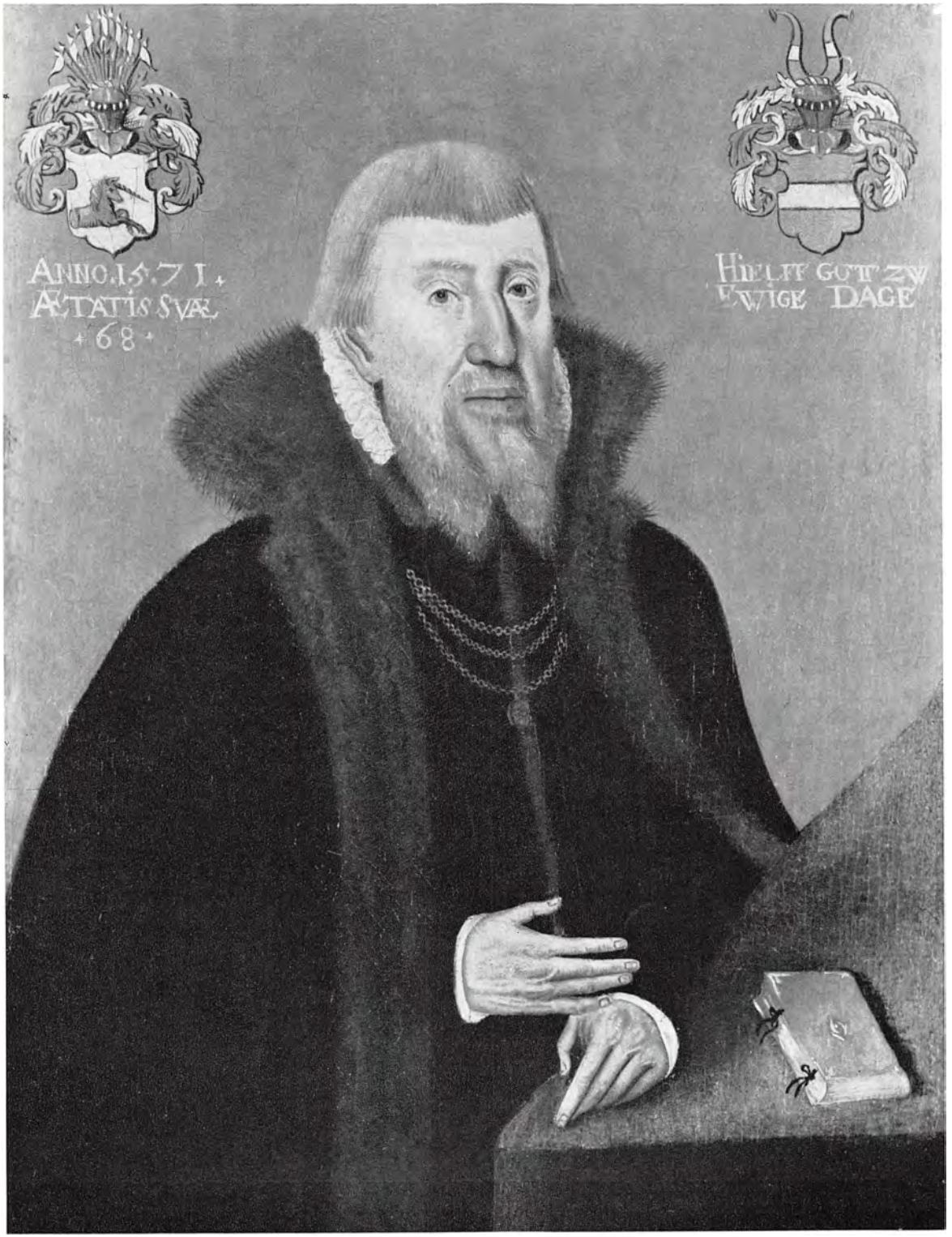
ANNO.1571.
ÆTATIS SVÆ
68
HILFF GOTT ZV
EWIGE DAGE

I begyndelsen af august 1536 holdt Christian III sit indtog i København – den sidste del af hans rige, der kom i hans magt efter Grevens Fejde. Han havde sejret stort, og nogle af hans tyske rådgivere skal have rådet ham til at sætte rigsrådet ud af spillet og indføre kongelig enevælde. Så vidt ville kong Christian ikke gå, men han var besluttet på at bryde den katolske kirkes magtstilling og indrage dens rige godser under kronen.

Han havde flere grunde til at tage dette skridt. Det stemte overens med hans religiøse anskuelser. Det ville fjerne hans politiske hovedmodstandere, for Christian vidste godt, at bisperne kun med den yderste modvilje havde bifaldet hans kongevalg. Endelig ville en konfiskering af kirkens ejendomme give ham et økonomisk rygstød, der satte ham i stand til at aftakke hær og flåde og betale krigsgælden.

Fredag den 11. august blev der holdt krigsråd. Man besluttede et kup. Tidligt om morgenen den 12. august blev væbnede patruljer sendt ud for at arrestere bisperne, og rigsrådet, som nu var berøvet sine gejstlige medlemmer, bifaldt samme dag, hvad der var sket. Et par måneder senere samlede man ydermere et rigsmøde med repræsentanter for adel og borgerskab i København. Her fremsatte kongen en lang række anklager mod bisperne, og tonen var ikke blid. »Den lydighed, de riget ville, den førte vel en flue bort på sin rumpe«, udtaler klageskriftet om den danske kirkes hidtidige ledere.

Mogens Gøye's gravsten i Voldum kirke

På stændermødet i København oktober 1536 blev Danmarks fremtidige styreform lagt i faste rammer. Magtfordelingen mellem kongen og det nu rent verdsligt-adelige rigsråd blev udpenslet i detaljer – dels i en håndfæstning, dels i en »reces« (lov).
Det lå i situationen, at kongemagten på visse punkter måtte blive noget stærkere end før; men det blev fastslået, at Danmark skulle være og forblive et frit valgrige. Retten til at *vælge* en konge med deraf følgende ret til at foreskrive ham betingelser kunne adelen simpelthen ikke give afkald på.
Det blev også fastslået, at kongen i vigtige regeringssager skulle indhente rigsrådets samtykke, og at han ved sin side skulle have tre rigsembedsmænd: en rigshofmester, en kansler og en marsk. De skulle alle have sæde i rigsrådet og bistå kongen ved regeringens førelse. Herved havde adelen sikret sig de politiske nøglestillinger, som den i talrige andre vedtagelser sikrede sig sin økonomiske førerstilling. »Adelsvælden« var grundlaget.
Stillingen som rigshofmester var allerede i Frederik I's tid blevet besat med Mogens Gøye. Ved arv og køb samt ikke mindst ved ægteskabet med den rige Mette Bydelsbak havde han erhvervet store ejendomme mange steder i landet. Arild Huitfeldt har – med nogen overdrivelse – sagt om ham: »Hans lige på jordegods har ikke været her eller i Tyskland i nogle hundrede år.« Som politiker havde Mogens Gøye både under Christian II og Frederik I fulgt en moderat kurs. Som overbevist protestant gik han tidligt ind for Christian III's kongevalg, og det var også ham, der helt selvfølgeligt stod som leder af adelens tilbud om kongekronen til hertug Christian i 1534.
Han døde ti år senere. På ligstenen i Voldum kirke i Randers amt ses rigshofmesteren mellem sin første og anden hustru. Efter tidens skik er han fremstillet som en streng ridder i fuld rustning. Ikke mindre betegnende er de 32 våbenskjolde, der omgiver figurgruppen som dokumentation for slægtens fornemhed, dens »adel«. Først ved denne tid kom ordet adel i almindelig brug, og den adelige stand blev det danske samfunds overklasse.

Ved omvæltningen i 1536 fik det verdslige styre fuldt herredømme over den danske kirke, men der blev kun besluttet meget lidt om den nærmere ordning af kirkens forhold. Først i løbet af 1537 udarbejdede en kommission af gejstlige en »kirkeordinans« – dvs. forordning – på latin. Den blev godkendt af Martin Luther selv, og senere blev den korrigeret og oversat til dansk af den unge Peder Palladius, som havde studeret i Wittenberg.

Den danske kirkeordinans blev vedtaget på et rigsrådsmøde i Odense i 1539. Tre år senere blev den suppleret med de seksogtyve Ribe-artikler, som bl. a. indeholdt regler for præstevalg.

Hermed var den lutherske statskirke oprettet i Danmark. Kongen blev dens overhoved. Som daglige ledere fik den syv »superintendenter«; denne nye titel måtte dog snart igen vige for den gammelkendte »bisper«. Som medhjælpere for superintendenterne indsatte man i hvert herred en provst; han skulle medvirke ved tilsynet med præsterne og være sognemenighederne behjælpelig med valget af ny præst. Sognekirkerne blev en slags selvejende institutioner, der blev bestyret af to kirkeværger valgt blandt sognets mænd.

I 1529 havde Hans Tausen forladt Viborg for at virke ved Nicolai kirke i København. Som ledende reformator deltog han i udarbejdelsen af kirkeordinansen; men da man i 1537 indviede det første kuld af evangeliske bisper, var han – uvist af hvilken grund – ikke iblandt dem.

Hans Tausen fortsatte sin virksomhed som skribent, præst og prædikant i København og Roskilde, hvor kannikerne gjorde modstand mod den nye kirkeordning. Endelig i 1542 fik også han en bispestol, nemlig i Ribe. Her fik han brug for hele sin myndighed, når han forsvarede den nye kirkes rettigheder over for adel og bønder.

Luthersk statskirke

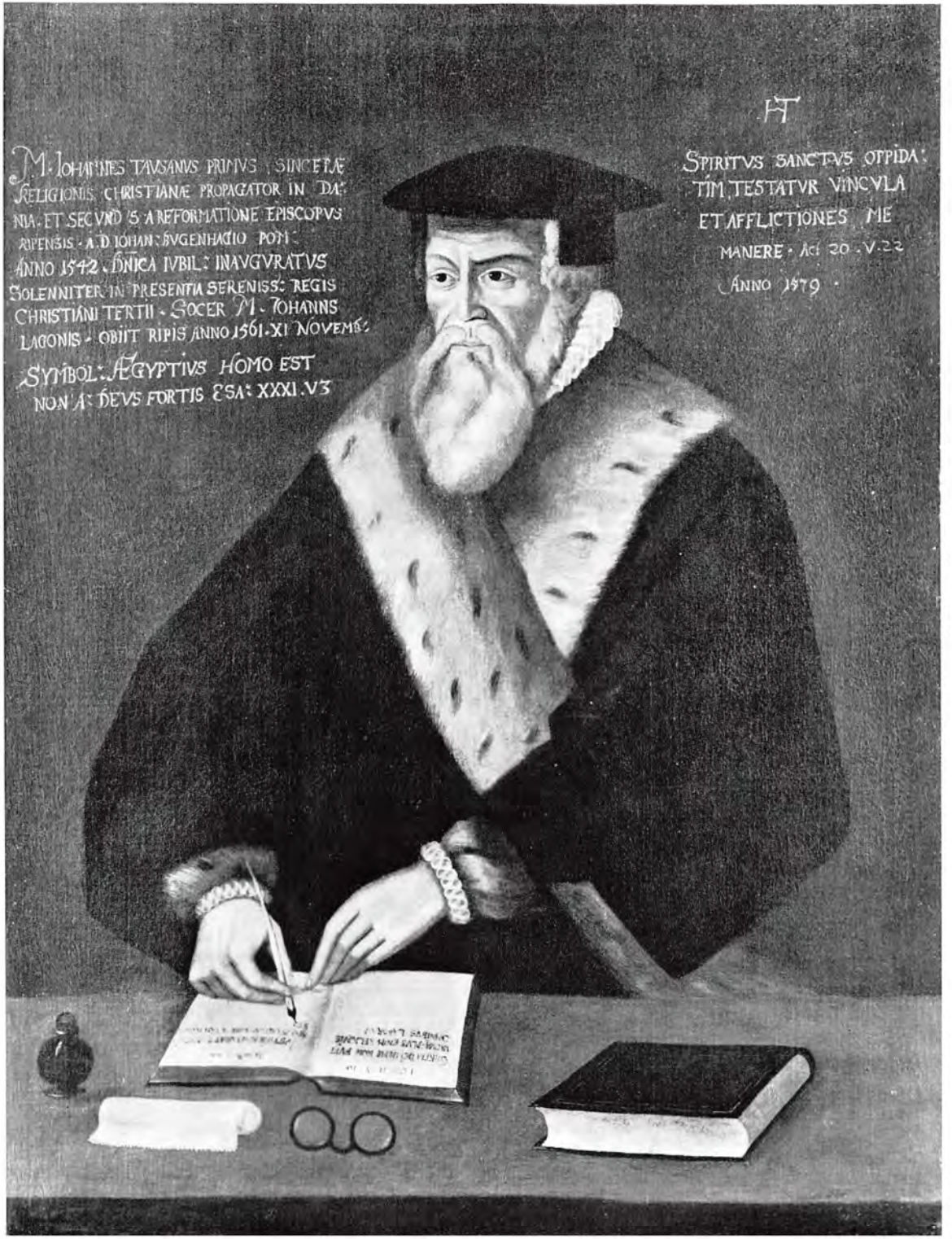
M. IOHANNES TAVSANVS PRIMVS SINCERÆ RELIGIONIS CHRISTIANÆ PROPAGATOR IN DANIA. ET SECVNDVS A REFORMATIONE EPISCOPVS RIPENSIS. A D IOHAN: BVGENHAGIO POM. ANNO 1542. DNICA IVBIL: INAVGVRATVS SOLENNITER IN PRESENTIA SERENISS: REGIS CHRISTIANI TERTII. SOCER M. IOHANNIS LAGONIS. OBIIT RIPIS ANNO 1561. XI NOVEMB:
SYMBOL: ÆGYPTIVS HOMO EST NON A: DEVS FORTIS ESA: XXXI. V3
HT
SPIRITVS SANCTVS OPPIDA: TIM TESTATVR VINCVLA ET AFFLICTIONES ME MANERE. Act 20. V. 22
ANNO 1579.

Evangeliet var for reformatorerne Guds levende ord og kristendommens eneste sande grundlag. Derfor mødes også gang på gang det hovedkrav, at evangeliet skal prædikes renligt og retteligt, uden al menneskelig tilsætning. Det kunne imidlertid være vanskeligt nok for de mange præster, der nu skulle omstille sig fra katolsk til luthersk tankegang, at leve op til dette krav – og at skaffe protestantisk uddannede præster til alle landets sogne var umuligt. Til stor hjælp i nøden var de prædikensamlinger, som ledende reformatorer lod udsende i trykt form, men vigtigst af alt måtte dog være at få bibelen i dens rette lutherske form oversat til dansk.

Humanisten Christiern Pedersen, som havde sluttet sig til Christian II i landflygtigheden, havde 1529 udsendt en dansk oversættelse af det nye testamente i Antwerpen. Efter Christian II's mislykkede generobringsforsøg var han vendt hjem og havde bosat sig i Malmø, hvor han oprettede et bogtrykkeri, som blev flittigt brugt af reformatorerne. Udgangen af Grevens Fejde var et slag for Christiern Pedersen, men nu fik han mulighed for at vende tilbage til bibeloversættelsen og havde afsluttet dette store arbejde i 1543. Efter at være revideret af en kongelig kommission med Sjællands biskop Peder Palladius i spidsen udkom den 1550 i smukt udstyr som Christian III's bibel. Bedre dansk end Christiern Pedersens jævne, klare prosa havde ingen hidtil skrevet. Hans bibeloversættelses store betydning for det danske skriftsprogs udvikling er uomtvistelig.

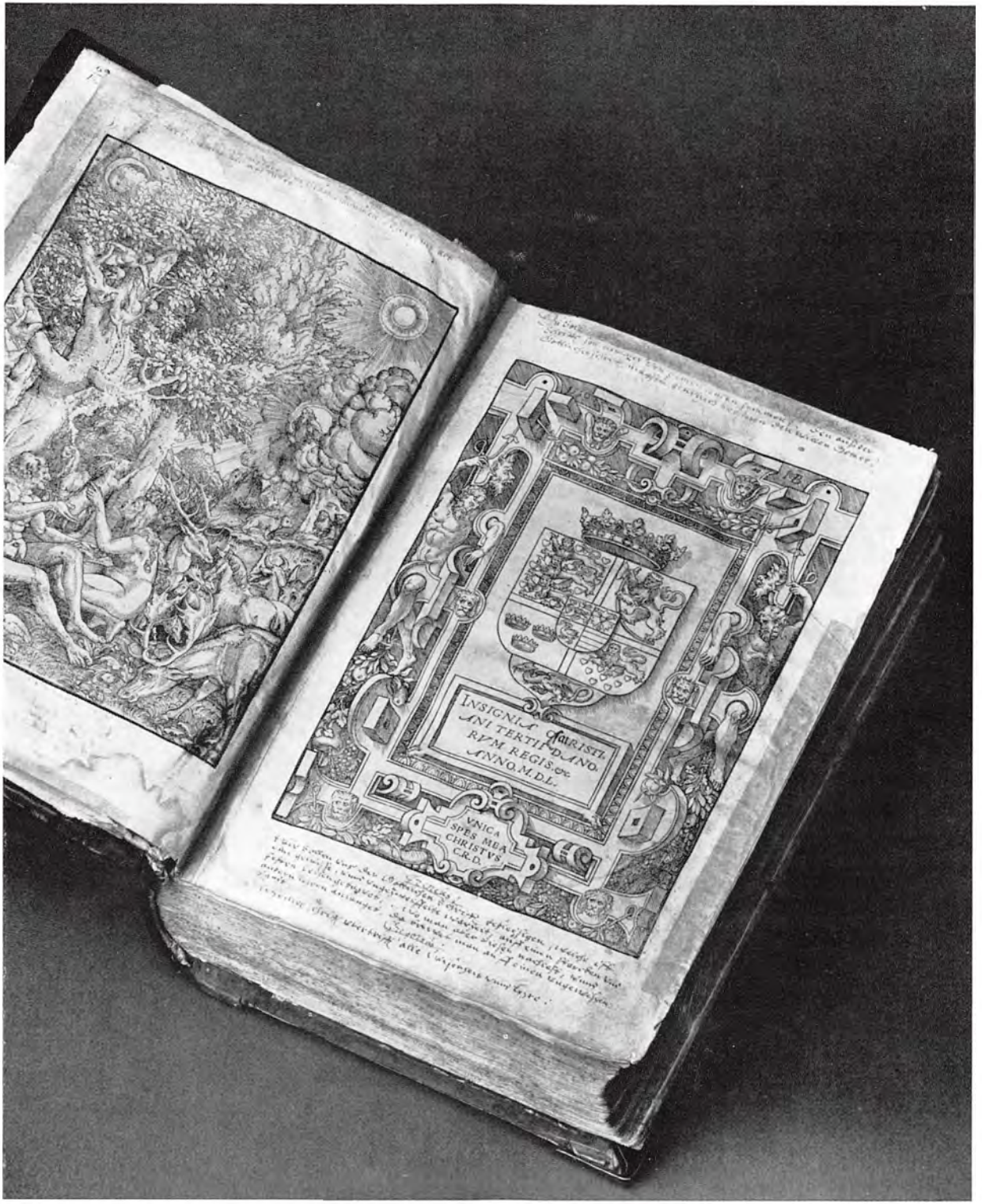
INSIGNIA
ANI TERTII DNO.
RVM REGIS &c
ANNO M.D.L.
VNICA
SPES MEA
CHRISTVS
C.R.D.

Ved reformationen forvandledes menigheden fra en tilhørerskare til en kreds af aktive deltagere i gudstjenesten. Vel trængte Luthers tanke om det almindelige præstedømme aldrig for alvor igennem. Nu som før blev gudstjenesten ledet af særligt udnævnte – så vidt muligt teologisk skolede – præster. De udførte også de kirkelige handlinger; men ritualerne spillede en mindre rolle end før. Man lagde stærkere vægt på præstens prædiken, hvor hovedmålet blev at gøre skriftens ord forståelig for enhver og vise hver enkelt vej til troen som eneste kilde til saliggørelse. Og man gjorde salmesangen, hvor hele menigheden deltog, til en hovedbestanddel af gudstjenesten. Af den katolske kirkes syv sakramenter havde Luther kun villet bevare de to, nemlig dåb og nadver, men nadveren skulle fra nu af uddeles til menigheden i begge skikkelser, vin såvel som brød, Kristi blod såvel som Kristi legeme.

Fra alterbordsforsiden i Torslunde kirke syd for Roskilde stammer det ældste danske billede, som skildrer den evangeliske gudstjeneste. Billedet er udført på bestilling af sognepræsten, men det er ikke noget originalt arbejde. Maleren har brugt et propaganda-stik af den tyske kunstner Lucas Cranach den Yngre som forlæg. Dette siger lidt om, hvor afhængig den danske reformation var af den tyske.

Fra den enkle prædikestol, som man efter reformationen anså for et uundværligt stykke kirkeinventar, udlægger præsten evangeliet. Han er klædt i en daglig dragt, og han peger med højre hånd hen mod krucifikset, der har afløst den gamle altertavle. En anden præst, som er iført hvid messekjortel, bøjer sig mod en knælende mand og rækker ham kalken med begge hænder. Alterskranke og knæfald findes lige så lidt som stolestader. Afstanden mellem præst og menighed er den mindst tænkelige.

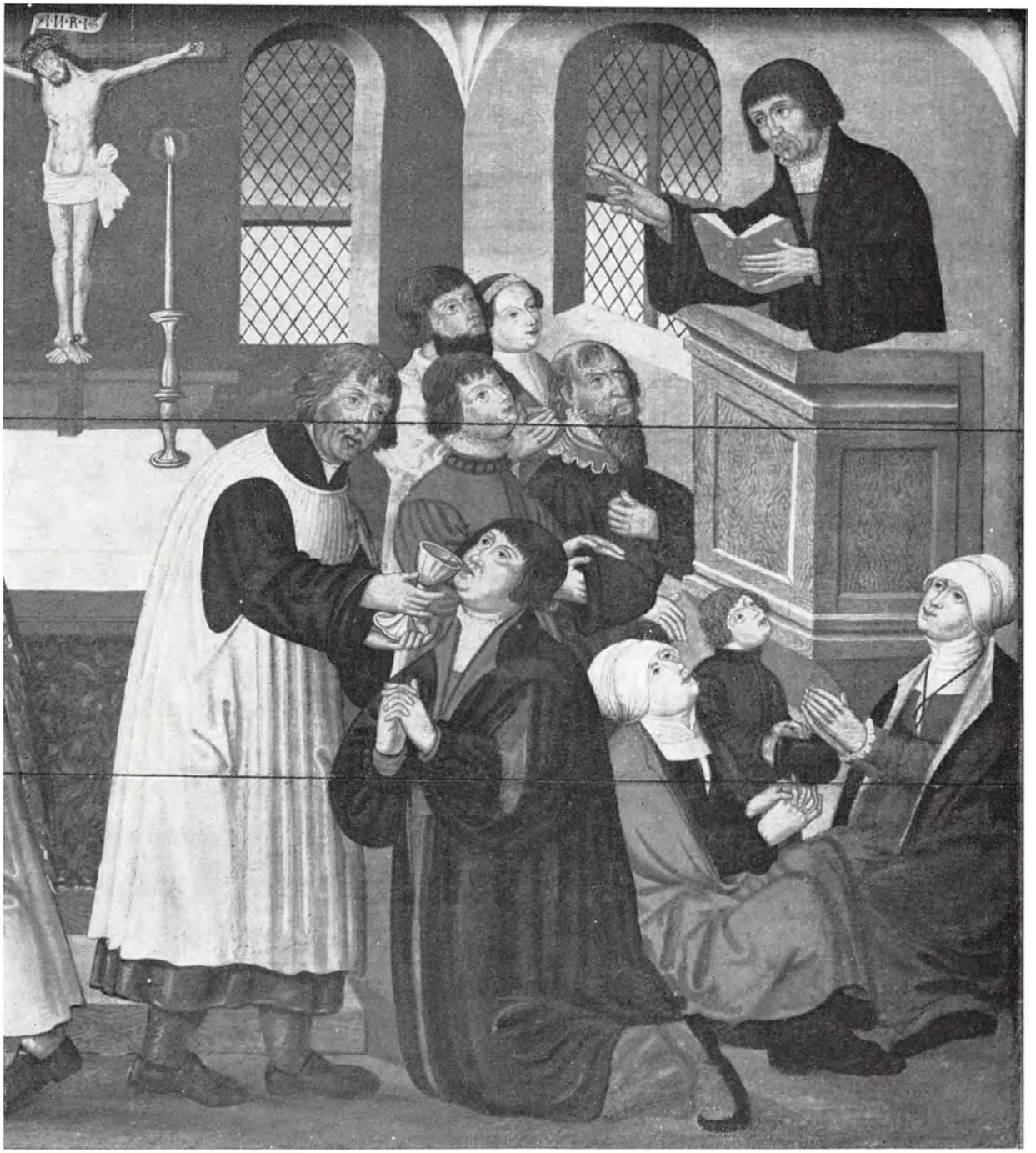

Evangelisk gudstjeneste

Københavns universitet, der var grundlagt i 1479, gik helt i opløsning under reformationsrøret. Studenter og lærere forlod den konservative, katolske læreanstalt for at søge til præsteseminarierne i Haderslev, Viborg og Malmø. På herredagen 1537 besluttede man imidlertid at genoprette universitetet, og den 9. september fandt den højtidelige indvielse sted i Frue kirke.

Da universitetets vigtigste opgave skulle være at uddanne nye præster, var det naturligt, at man overdrog ledelsen af genopbygningen til Luthers nære medarbejder dr. Johann Bugenhagen. Han var kommet til Danmark bl.a. for at medvirke ved udformningen af kirkeordinansen og for at indvie de første evangeliske bisper. De praktiske vanskeligheder var dog store og bevillingerne knappe. Man havde overdraget universitetet den gamle bispegård nord for Frue kirke, men bygningerne var stærkt forfaldne, og de nødvendige arbejder trak i langdrag. Bugenhagen klagede over håndværkernes forsømmelighed og de store omkostninger.

De fleste af universitetets gamle bygninger blev ødelagt ved den store brand i 1728. Bevaret til denne dag er kun konsistoriums hus i universitetsgården, hvor universitetets øverste ledelse fortsat holder sine møder. De velbevarede kældre under huset tjener derimod ikke længere det oprindelige formål. De blev bl.a. brugt til ølsalg og som fængsel for studenter, der havde forset sig og var blevet idømt straf af rektor og dekanerne.

Københavns
universitets segl
ca. 1540

Københavns universitet

Kælder i konsistoriums hus på universitetet

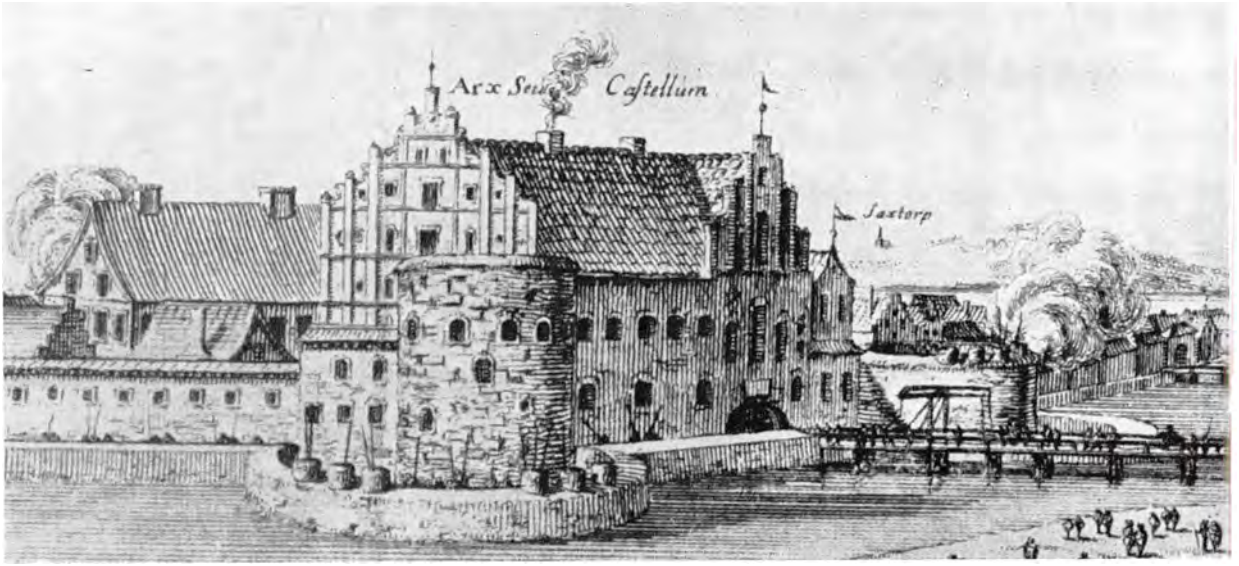

Landskrona kastel

I det første tiår af Christian III's regeringstid var frygten for kejser Karl V afgørende for dansk udenrigspolitik. Kejseren kunne nemlig give aktiv støtte til de arvekrav, som blev gjort gældende af Christian II's døtre, Dorothea og Christine, som havde ægtet henholdvis pfalzgreven ved Rhinen og hertugen af Lothringen. Den samme frygt nærede Gustav Vasa af Sverige, og desuden havde de nordiske lande en fælles interesse i at frigøre sig fra Lübecks indflydelse. I 1541 indgik de et forsvarsforbund.

Kort efter sluttede de to regeringer forbund med Frankrig og blev derved inddraget i dette lands krig mod kejseren. Krigen blev dog ikke lang. Allerede i 1544 blev der sluttet fred i Speyer, hvorved Christian III fik kejserlig anerkendelse af sin kongeværdighed.

I de sidste femten år af Christians regeringstid var der fred; men regeringen fortsatte udbygningen af rigets forsvarsvæsen. Fra orlogsværftet på Bremerholm sendte man skib efter skib i søen, og der blev bygget nye fæstninger – ikke mindst i Øresundsområdet. På disse fæstninger og deres garnisoner af professionelle landsknægte byggede man rigets landforsvar.

Udenrigspolitik og forsvar

Christine af Danmark,
Christian II's datter

Johan Friis til Hesselager var som kongens kansler den egentlige leder af Danmarks indenrigspolitik gennem hele Christian III's regeringstid og et stykke ind i Frederik II's.

Til hans største fortjenester hører en række store lovarbejder, som omfattede snart sagt alle sider af samfundslivet. Ikke mindst blev der lagt vægt på at skabe respekt for domstolene og få overholdt den faste instansfølge fra herreds- eller byting til landsting og videre til kongens retterting – også kaldet herredagen. Der blev også lovgivet om forholdet mellem herremand og fæstebonde, om handel og håndværk – samt lidt om skole og fattigvæsen.

Helt afgørende var reorganiseringen af rigets finanser. Ved at inddrage bispe- og klostergodset tredoblede man kronens jordejendom. Det vil sige, at henved halvdelen af Danmarks jord nu var i statens eje. Hertil kom, at også skatteindtægterne blev forøget, da den gamle bispetiende blev forvandlet til kongetiende. Regeringen søgte at udnytte den uhyre godsmængde mere effektivt ved at kræve nøjagtig regnskabsaflæggelse af lensmændene. De bestyrede nemlig ikke alene krongodset rundt om i landet, men sad også inde med den øverste civile og militære myndighed i de herreder, der hørte under lenet. Man rationaliserede også administrationen ved at indskrænke antallet af len.

Alt svarede regning. Indtægterne fra krongodserne, told og skatter fra by og land indbragte så rigeligt, at Christian III ved sin død efterlod en betydelig kontant formue i hvælvingen under Københavns slot.

Efter Grevens Fejde måtte mange herregårde genopbygges, og det skete både mere solidt og mere luksuriøst end tidligere. Fornemst af alle danske adelsmænd i tiden byggede Johan Friis sin Hesselagergård på Sydøstfyn. Omgivet af voldgrave og forsynet med et trappetårn i syd og to hjørnetårne i nord er det kraftige stenhus en fæstning, fra hvis skoldehuller og skydeskår eventuelle bondeoprørere kunne vente en varm modtagelse. I sine proportioner følger det gotikkens mønster, men dets udstyr med rundbuede gavle og lige trappeløb efter italiensk forbillede er et vidnesbyrd om, at man nu også i Danmark søgte at leve op til de idealer, der var opstillet af de italienske renæsancearkitekter. I den ene af salene i første stokværk vidner velbevarede vægmalerier af hjorte med påsatte gevirer, af slagscener og en munter frokost i det grønne om andre herremandsinteresser.

Stentavle med indskrift på Hesselagergård

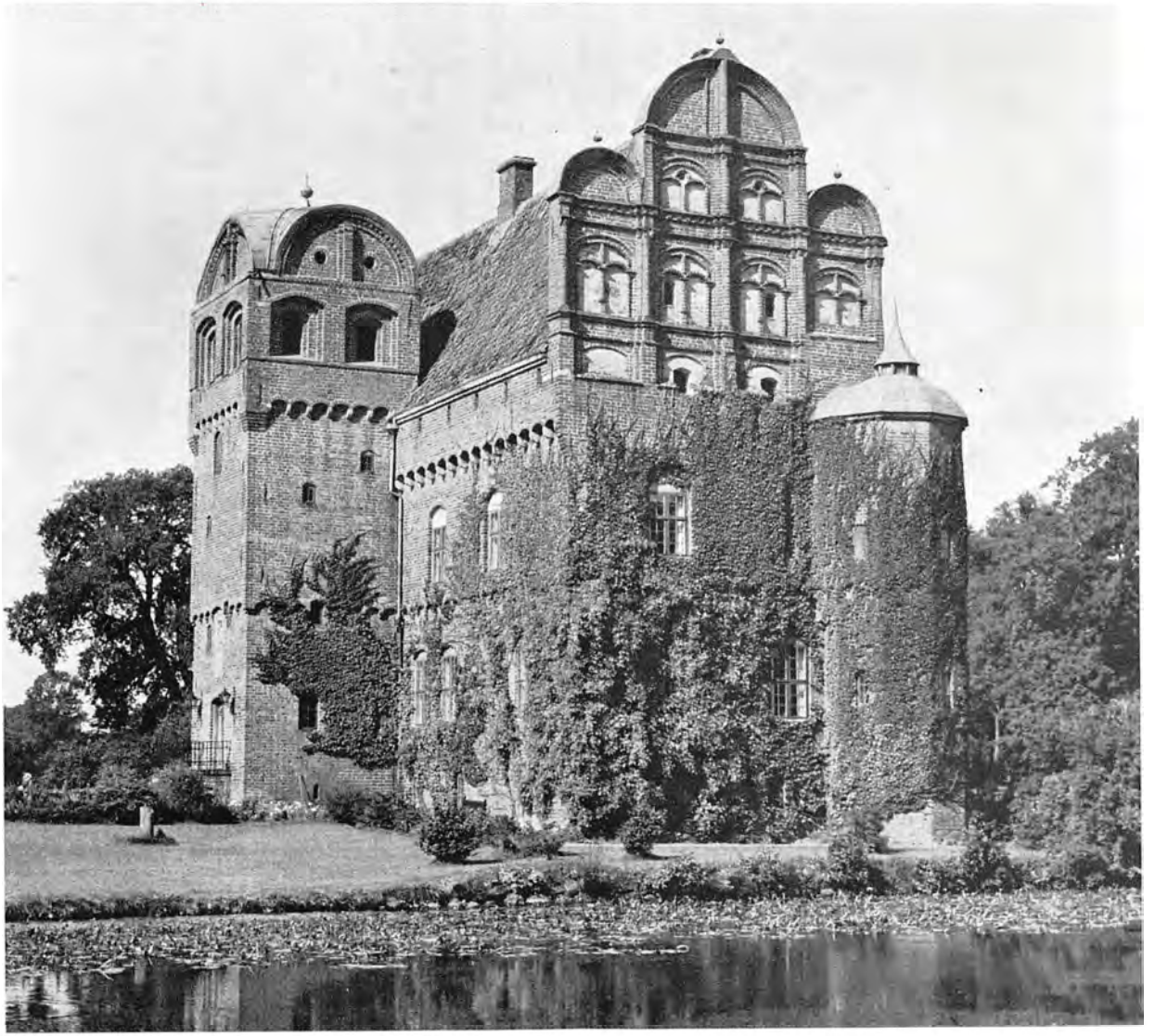

Hesselagergård

Jordegodset, besiddelsen af henved halvdelen af Danmarks jord, var det økonomiske grundlag for adelens dominerende stilling i tiden fra reformationen til enevældens indførelse 1660. På sit private gods, som foruden en eller flere hovedgårde omfattede et større eller mindre antal fæstegårde, regerede adelsmanden næsten som en konge. Han var fritaget for at betale skat og fik i praksis udstrakt denne frihed til også at gælde de nærmest boende, hoveripligtige fæstebønder, »ugedagsbønderne«. For hovedgårdenes vedkommende var han endvidere fri for at betale tiende. Havde han patronatsret til en kirke, kunne han kalde præsten, og havde han birkeret, kunne han indsætte dommeren i området. Håndfæstningen garanterede, at den adelige, »frie« jord ikke kunne erhverves af kongen eller »ufri«, dvs. borgere og bønder, og der var ligeledes sørget for, at adelen kunne udnytte sin ejendomsret bedst muligt. Hertil kom den faktiske eneret til at beklæde de vigtigste embeder inden for statsstyrelsen. Over for alle disse rettigheder stod kun adelsmændenes pligt til som den egentlige »værnestand« at forsvare riget mod fjender, personligt og med et antal ryttere i forhold til jordegodsets størrelse. Det var denne pligt Herluf Trolle fremhævede i sine berømte ord til professor Niels Hemmingsen: »Vide I, hvorfor vi hedde herremænd, hvi vi bære guldkæder og have jordegods og ville være yppermere og højere agtet end andre?«

Herluf Trolle, som havde ægtet en af landets rigeste arvinger, Mogens Gøyes datter, Birgitte, og derved var blevet storgodsejer, levede som admiral under Den nordiske Syvårskrig op til denne forpligtelse og døde af sine sår i 1565. Kort forinden havde han og hans hustru omdannet Skovkloster ved Næstved, som de havde tilbyttet sig fra kongen mod fru Birgittes arvegods Hillerødsholm, til den skole, som endnu bærer hans navn og fører begges slægtsvåben, trolden og de tre muslingeskaller.

Herluf Trolle

ERW BIRGITTE
HER MAGNVS
RIGHES HOFF
ANNO AETATIS
HERLOFF TROLLES
GØE DANMARCKIS
MESTERS DATTHER
SVAE 39

Nytårsdag 1559 døde Christian III på Koldinghus. Om efterfølgeren var der ingen tvlvl; prins Frederik var hyldet som faderens efterfølger mange år forinden, og den håndfæstning, han måtte underskrive, var i hovedsagen af samme indhold som Christian III's. Dog havde rigsrådet fået fastslået, at al magt i landet skulle tilhøre rådet, når kongen døde. Man stod altså helt frit med hensyn til valget af en efterfølger. Således styrkede rådet endnu engang sin forfatningsmæssige stilling.

Frederik II var ved sin tronbestigelse 25 år. Han havde i nogle år haft egen hofholdning på Malmøhus – vistnok mest optaget af at more sig i adelige venners kreds. Af ydre var han med sit kortklippede hår og det studsede hageskæg en kavalér, der fulgte moden fra det toneangivende spanske hof.

Han var også ivrig efter at vise sine evner som hærfører. Frederik var ikke så meget optaget af spekulationer over sin forfatningsmæssige stilling som af hurtige erobringer. Allerede samme år, som han besteg tronen, besluttede han sig til at erobre Ditmarsken. Det skete i samarbejde med de to farbrødre Adolf og Hans, der i 1544 havde fået overdraget hver en trediedel af Slesvig og Holsten som regerende hertuger ved siden af Christian III.

Ditmarskerne havde tidligere forstået at værge deres land mod erobrere; men over for den knusende overmagt, der nu blev stillet på benene, måtte de give op. Sejrherrerne vendte hjem med rigt bytte, og de delte Ditmarsken i tre dele imellem sig.

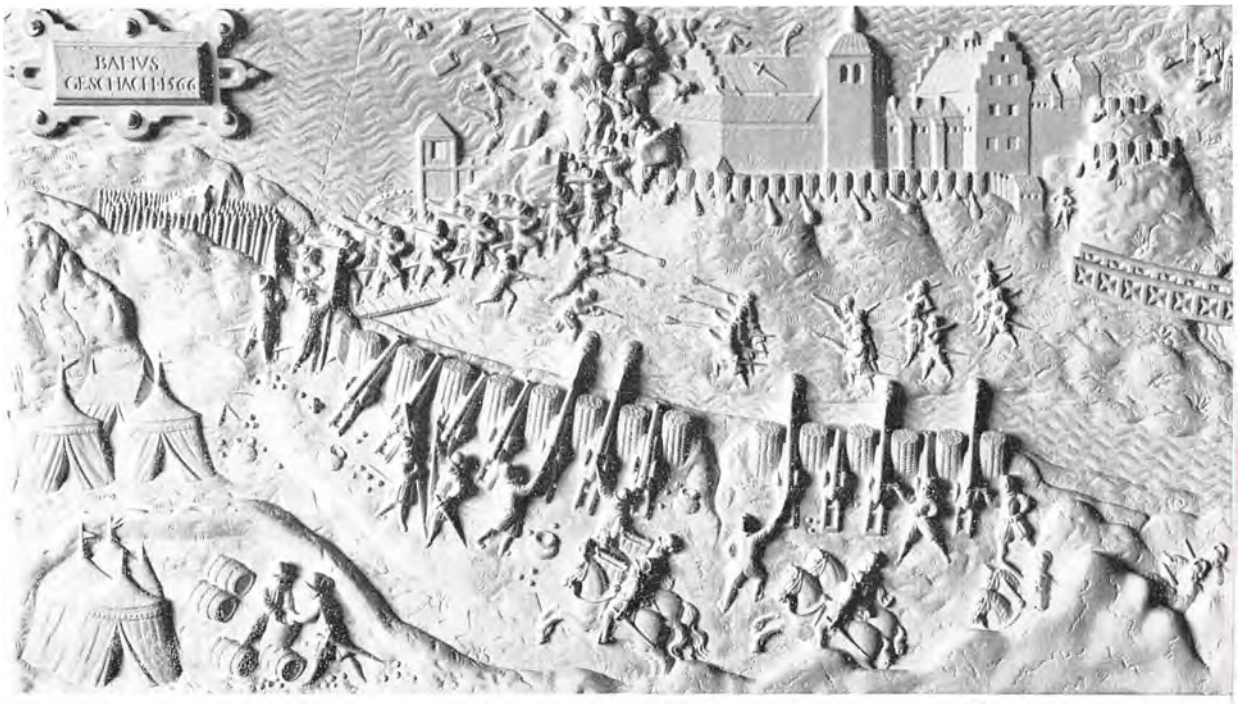

Bohus under belejring 1566

Mulighed for krigsførelse i langt større format viste sig snart. I årene omkring 1560 blev landområderne ved Riga-bugten Nordeuropas politiske brændpunkt, da de tyske ordensridderes magt begyndte at smuldre. Russerne var først på pletten og erobrede Narva i 1558. Derefter indledte ordensridderne forhandlinger med de nærmeste magter, og Frederik II erhvervede bispedømmet Øsel, som han overlod til sin broder hertug Magnus. I forvejen besad Danmark Gotland; erhvervelsen af Øsel bragte indkredsningen af Sverige et stykke videre. Som modtræk besatte svenskerne Estland, og Livland kom under polsk overherredømme. Modsætningen mellem Danmark og Sverige tilspidsedes nu hurtigt. Begge parter rustede, og i 1563 erklærede Frederik II Sverige krig. Genoprettelsen af Nordens enhed under dansk ledelse vinkede forude.

Den nordiske Syvårskrig

Kampscene foran Akershus 1567

Målet var Sveriges erobring, og man nåede hurtigt et betydningsfuldt resultat. Den stærke svenske fæstning Älvsborg, som beskyttede Sveriges åndehul i vest ved Götaälvs udmunding, måtte overgive sig. Men de videre landmilitære planer kunne ikke gennemføres. Krigen udartede til hærgningstogter, og det hjalp ikke stort, at den danske flåde under Herluf Trolle så nogenlunde holdt den svenske stangen. Afskære Sverige fra forsyninger kunne den ikke, skønt forsøget i 1565 blev støttet med en spærring af Øresund.

Svenskerne erobrede tilmed den stærke hallandske fæstning Varberg, og længere mod nord ved Götaälv løb de storm mod den norske fæstning Bohus, som dog holdt stand. Den danske regering måtte se i øjnene, at fortsat krigsførelse i stor skala belastede statens finanser langt over evne.

Peder Oxe havde tidligt lagt ualmindelige evner for dagen. I 1540, da han bare var tyve år gammel, erhvervede han Gisselfeld i Sydsjælland efter en proces mod sin mægtige morfader Mogens Gøye. »De handler nu med mig i min alderdom, som de vil,« klagede den gamle rigshofmester. I de følgende år voksede Peder Oxes godsbesiddelse støt, og regeringen betroede ham vigtige diplomatiske hverv. I 1552 blev han rigsråd.

Peder Oxe stod højt i gunst hos Christian III og kansler Johan Friis, men fik samtidig mægtige modstandere i dronningen, prins Frederik og en kreds af rigsråder med Herluf Trolle i spidsen. En række anklager blev rettet imod ham. I stedet for at tage kampen op, foretrak Peder Oxe at forlade Danmark, hvorefter regeringen inddrog hans len og konfiskerede hans ejendom. Peder Oxe gik i tjeneste hos Christian II's datter enkehertuginde Christine af Lothringen, der hårdnakket opretholdt sine arvekrav på Danmark. Ved hendes hof modarbejdede Peder Oxe åbenlyst Frederik II.

Men da det i 1566 blev klart for alle, at Danmark havde brug for et finansgeni for at kunne fortsætte krigen mod Sverige, måtte Frederik II bekvemme sig til at kalde sin gamle fjende hjem. Peder Oxe fik sine godser tilbage og blev genindsat i sine gamle embeder. I 1567 blev han udnævnt til rigshofmester – dvs. at han nu sammen med den gamle Johan Friis var regeringens egentlige leder.

Peder Oxe gik straks i gang med at skaffe penge til en forsættelse af krigen og til afbetaling af gælden. Det skete dels ved en skatteudskrivning, hvor selv adelen måtte holde for, dels – og navnlig – ved en omorganisering af Øresunds-tolden. Den blev mangedoblet herved.

En stor del af indtægterne gik til aflønning af de tyske lejetropper. Daniel Rantzau kunne i vinteren 1567-68 føre sin hær helt op til Vadstena og tilbage igen, hvad der blev fejret som en stor triumf. Men i Norge havde svenskerne erobret flere landskaber og en tid belejret fæstningen Akershus ved Oslo.

Peder Oxe

Sveriges konge Erik XIV viste midt under Den nordiske Syvårskrig alvorlige tegn på sindssyge. I 1568 rejste hans brødre åbent oprør imod ham og fik ham fængslet. Den ældste af brødrene – Johan – efterfulgte Erik som konge.

Herefter var mulighederne for fred tydeligt forbedret; men de forsøg, der blev gjort i 1568, strandede på danske krav om krigsskadeserstatning. Derfor blev også 1569 et krigsår, som til Frederik II's store tilfredshed endte med Varbergs generobring. Men i 1570 var begge parter for udmattede til at fortsætte krigen. I juli indledte man fredsforhandlinger i Stettin – nu Szczecin – og i december blev fredstraktaterne underskrevet. Alt skulle være som før krigen. Danmark opgav sine krav på Sverige og Sverige sine på Gotland. Erobrede områder skulle tilbageleveres. Derfor skulle Sverige også have Älvsborg tilbage; men Danmark betingede sig en løsesum – »Älvsborgs løsen« – for den vigtige fæstning. Den lille triumf kunne dog ikke tilsløre, at de nordiske stater nu var jævnbyrdige magter.

Freden i Stettin

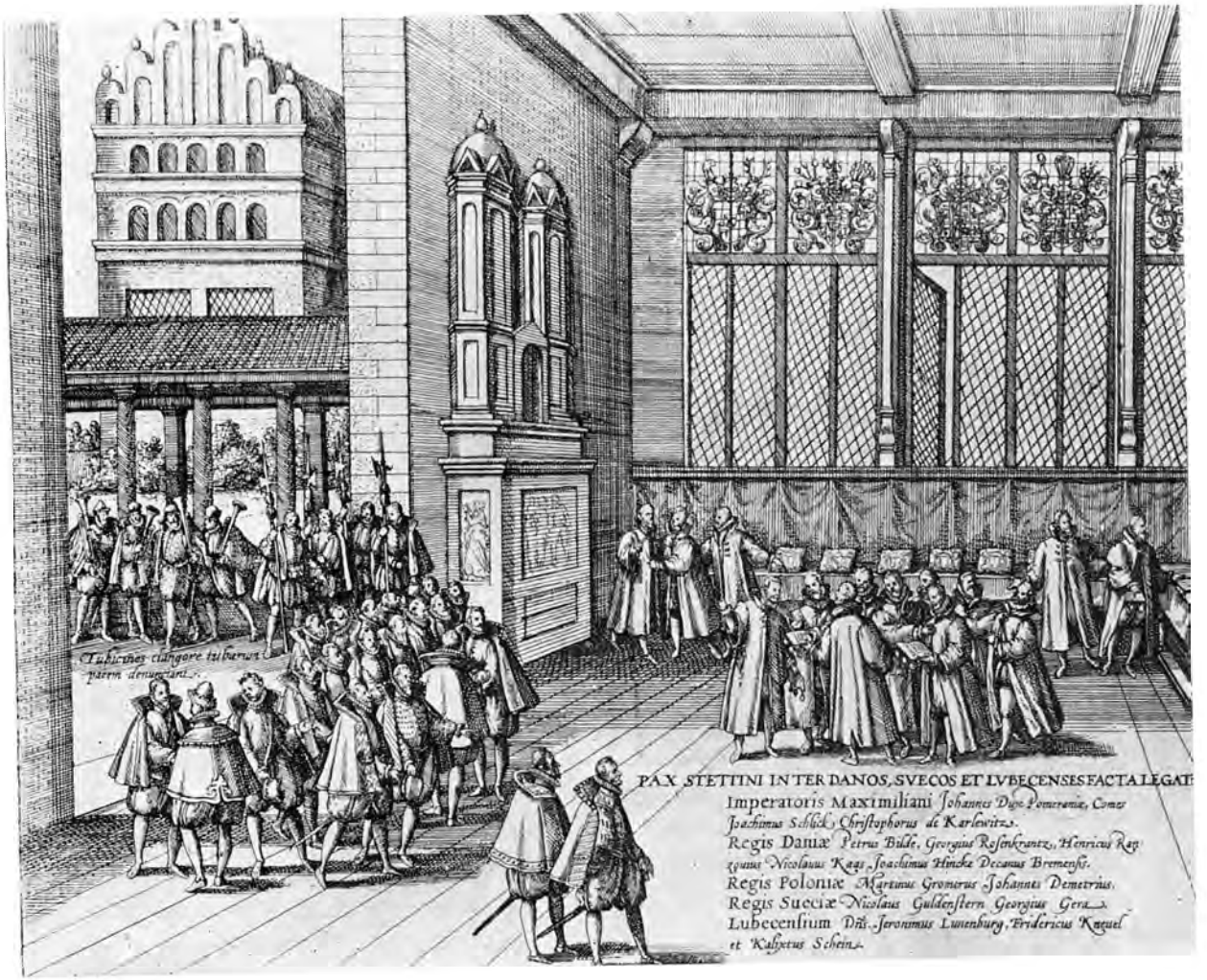

Fredsslutning i Stettin 1570

I 1570 døde kansler Johan Friis, og til hans efterfølger udnævnte kongen den jyske adelsmand Niels Kaas. Han var ikke så godsrig som sin store forgænger – for slet ikke at tale om rigshofmesteren Peder Oxe; men til gengæld havde han fået en fremragende uddannelse, og ved at arbejde ti år som sekretær i kancelliet var han blevet fuldt fortrolig med regeringsforretningerne.

Som kansler havde Niels Kaas en væsentlig andel i den fredelige udenrigspolitik, som prægede den sidste del af Frederik II's regering og Christian IV's umyndighedsår. Fuldt så meget interesserede kansleren sig dog for kirke, skole og videnskab. Tyge Brahe roser hans kundskaber, især i historie og statsvidenskab, og Niels Kaas havde da også en stor del af æren for, at studiet af Danmarks historie nu blev taget op af lærde humanister som Anders Sørensen Vedel og Niels Krag.

Men orden måtte der til – frem for alt i troslæren. De højlærde professorer ved Københavns universitet vogtede nøje over, at der ikke indsneg sig falske forestillinger i den lutherske lære. Censuren blev yderligere skærpet, og den lærdeste af de lærde – teologen Niels Hemmingsen – blev selv et offer for den. Det hjalp ham ikke, at han var kanslerens gamle lærer og ven. I 1579 blev han afskediget fra sit embede, fordi han i sine værker havde udtalt en mening om nadveren, der mindede om den schweiziske reformator Calvins opfattelse. Dog tilstod man Niels Hemmingsen en rigelig pension, så han under private forhold kunne fortsætte sine studier i Roskilde. Den lutherske rettroenhed var endnu langt fra at have nået sit mål.

Niels Kaas
til
Tarrupgaard
Danemarcks Riges Cancellir.

Adskillige af tidens danske adelsmænd interesserede sig som Niels Kaas for historie og statsvidenskab; men naturvidenskaberne var ikke på mode. Det var et særsyn – og absolut imod faderens vilje – at den unge Tyge Brahe kastede sig over astronomiske studier. Det skete under den lange udenlandsrejse, som nu var blevet et almindeligt led i de unge adelsmænds uddannelse. I 1573 vandt Tyge Brahe international berømmelse ved sit skrift om »den nye stjerne«, som året før var kommet til syne i stjernebilledet Cassiopeja.

Skønt Tyge Brahe havde forsyndet sig mod god tone ved at leve i frit ægteskab med en uadelig kvinde, støttede Niels Kaas ham og sørgede for, at han fik øen Hven i len. Her opførte Tyge Brahe i 1576 Uraniborg. Den var et særsyn blandt danske herregårde ved at være opført i italiensk stil, men blev dog navnlig berømt vidt og bredt for sine observatorier. Nogle var placeret i selve Uraniborg – andre i det underjordiske anneks Stjerneborg.

Uraniborg

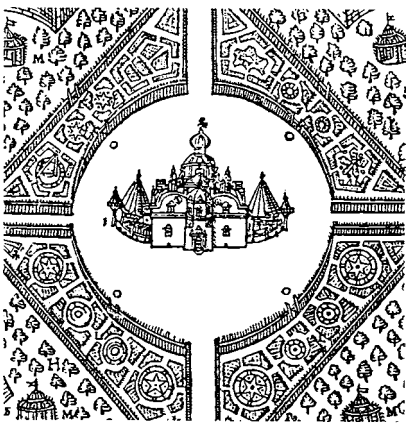

Tyge Brahes omhyggelige observationer bragte den internationale astronomi et betydeligt skridt fremad, men som lensmand var han mindre pligtopfyldende. Efter at Christian IV havde overtaget regeringen i 1596, indledte man en undersøgelse imod ham. Kort efter forlod Tyge Brahe Danmark for at træde i den tyske kejser Rudolf II's tjeneste som hofastronom. I Böhmen, hvor kejseren havde givet ham mulighed for at indrette et nyt observatorium, tilbragte den store astronom sine sidste år. Hans assistent, tyskeren Johannes Kepler, vandt senere endnu større berømmelse, da han med Tyge Brahes nøjagtige observationer som basis beregnede planeternes baner omkring solen.

L. S.

I almindelighed fandt den danske adel jorden ulige mere interessant end himmelen, og godsdrift – sammen med embedsvirksomhed – beslaglagde størsteparten af dens tid. Kærkomne adspredelser var frem for alt jagten – især på hjorte og vildsvin – og adel og konge vågede lige nidkært over, at ingen greb ind i deres jagtret.

Den gamle ridderlige turnering – »dystløbet« – blev stadig betragtet som adelsmandens fornemste idræt; både ved Frederik II's kroning i 1559 og ved Christian IV's i 1596 var et af højdepunkterne en turnering på Gammeltorv. I almindelighed foretrak man dog at nøjes med ringridning. Denne sportsgren var mindre farlig, og den stillede større krav til behændigheden end til den rå styrke.

Renæssancens dannelsesidealer, som nu også trængte frem i Nordeuropa, krævede dog mere end øvelse i våbenbrug af en kavalér. Han måtte være smagfuldt klædt og beleven i omgang med andre, opføre sig pænt ved bordet – man spiste dog stadig med fingrene – og kunne begå sig på dansegulvet. Musik og dans var i høj kurs og blev suppleret af et stort repertoire af selskabslege.

Men renæssancedannelsens hovedkrav: at man under alle omstændigheder måtte være i stand til at bevare ligevægten, kunne næppe mange danske leve op til. Lidenskaberne fik let frit løb – navnlig, når man havde drukket. Det skete ikke helt sjældent, at de høje herrer tørnede sammen i mundhuggerier og vold. Den danske adel i Frederik II's og Christian IV's tid var som de mange skønne herregårde, den i disse år lod opføre: gotisk i væsen – men med renæssanceudsmykning.

Balscene på en herregård

Adelens velstand voksede stærkt i anden halvdel af 1500-årene. Årsagen var navnlig, at den danske landbrugsproduktion – med byg og stude i spidsen – fandt afsætning til stigende priser på det europæiske eksportmarked. Krige og navnlig misvækst kunne vel forstyrre billedet, men som helhed var fremgangen iøjnefaldende. Mange herremænd søgte at udnytte den yderligere ved at afrunde deres godsbesiddelser gennem mageskifter med andre herremænd eller kronen, og ved at udvide det areal, der blev dyrket direkte fra hovedgården.

Håndfæstningen gav adelen ret til at handle direkte med fremmede og indføre varer til eget forbrug toldfrit. Man skulle tro, at borgerne herved blev spærret ude fra en stor del af markedet; men i praksis var det i vid udstrækning dem, der varetog eksporten af landbrugsprodukter, ligesom de var i stand til at levere herregårdene et broget sortiment af importerede varer. Derfor voksede velstanden også i byerne – navnlig blandt købmændene. De var ene om at beklæde stillingerne som borgmestre og rådmænd og udgjorde således købstædernes regerende overklasse. Deres indflydelse var stor, for byerne var fritaget for indblanding fra lensmændenes side og kun underlagt centralstyrelsen. I forhold hertil indtog håndværkerne en mere beskeden stilling; alene guldsmedene kunne i reglen måle sig med købmændene i velstand. Men at de danske håndværkere hjemme og på valsen i udlandet havde lært deres fag til bunds, kan vi endnu konstatere ved selvsyn – bedst måske ved betragtning af de købmandsgårde, som endnu er bevaret trods ildebrande og sanering. Det gælder bl.a. Kolding, der var kongerigets grænseby mod hertugdømmerne. Det var en vigtig eksportstation – ikke mindst for studedrifterne. Tusinder af rigsdalere fra studetolden flød hvert år i de kongelige rentemestres kasser.

Prospekt af Kolding ca. 1580

Bulhus i Tyrstrup

Grundlaget for adelens og til dels også borgernes velstand var bøndernes arbejde, men kun en beskeden del af velstandsstigningen kom bønderne selv til gode. Når der var betalt landgilde til herremanden, tiende til kirken og måske skat til staten, og der var taget fra til næste års udsæd, var der ikke meget tilbage af det beskedne høstudbytte, som sjældent oversteg 3-4 fold. Bondegårdens økonomi hvilede i høj grad i sig selv, de fleste nødvendighedsgenstande blev fremstillet af gårdens folk eller af landsbyhåndværkerne, og de vigtigste afgifter ydedes i korn eller andre naturalier. Penge på lommen fik bonden vel næsten kun, når han solgte et af sine kreaturer, men hans udgifter i penge var tilsvarende små. Det livsnødvendige salt måtte betales, og jern til landbrugsredskaberne kunne heller ikke undværes så lidt som humle til ølbrygningen. Men dermed er også det væsentligste sagt. Endog gårdens bygninger kunne være opført af bonden selv. Tømmeret var det alt afgørende materiale, uanset om bygningerne var opført som bulhuse helt af træ eller i det mere almindelige bindingsværk med lerklining mellem stolperne.

Over 90 % af Danmarks bønder var fæstebønder, og de fåtallige selvejerbønder var meget ulige fordelt på landets forskellige egne. På den sjællandske øgruppe var der få, i Jylland var de noget talrigere, og på Bornholm var selvejerne endog flere end fæsterne. Uanset ejendomsforholdet var alle landsbyens gårdmænd imidlertid ligeberettigede deltagere i bystævnet, som traf bestemmelse om fællesdriften af byens marker, udnyttelse af eng og overdrev og andre fælles anliggender. Dette indre selvstyre udøvede landsbybønderne uden synderlig indblanding fra overordnede myndigheder, og der er ingen grund til at betragte denne tids danske bønder som underkuede.

Europas økonomiske opblomstring gav sig ikke mindst udslag i, at den internationale søhandels omfang forøgedes vældigt. En vigtig gren af den gik gennem Øresund og var domineret af hollandske skibe, som fragtede sild, salt, vin, krydderier, klæde og en mangfoldighed af andre forarbejdede varer til Østersøens havnebyer, hvorfra de returnerede med korn, tømmer, skibsmaterialer og andre grovvarer. Ved således at være en vigtig international handelsrute bevarede Øresunds-området stillingen som rigets økonomiske centrum, skønt Skåne-markedet havde tabt sin betydning fra midten af 1500-tallet, og Limfjorden var en langt givtigere fiskeplads.

Den øgede handel og Peder Oxes toldreform betød, at Øresunds-tolden blev en guldgrube for den danske konge, hvis højhedsret over de danske stræder måtte respekteres af de søfarende. Der fulgte ganske vist udgifter med. Regeringen opstillede fyr på farlige steder som Skagen, Anholt, Kullen og Falsterbo, og navnlig sørgede den for at holde flåden i god stand, så den kunne sikre roen i de danske farvande og om fornødent hævde kongens rettigheder med magt.

Men overskuddet af Øresunds-tolden var stort nok til, at Frerik II i årene 1574-85 kunne tillade sig at lade nederlandske bygmestre og stenhuggere omdanne det gamle Krogen slot til det pragtfulde Kronborg, som ikke blot blev en storslået kongebolig, men med sine grave, bastioner og kasematter tillige en fuldt moderne fæstning, hvis kanoner efter tidens almindelige opfattelse var i stand til at spærre adgangen til Østersøen.

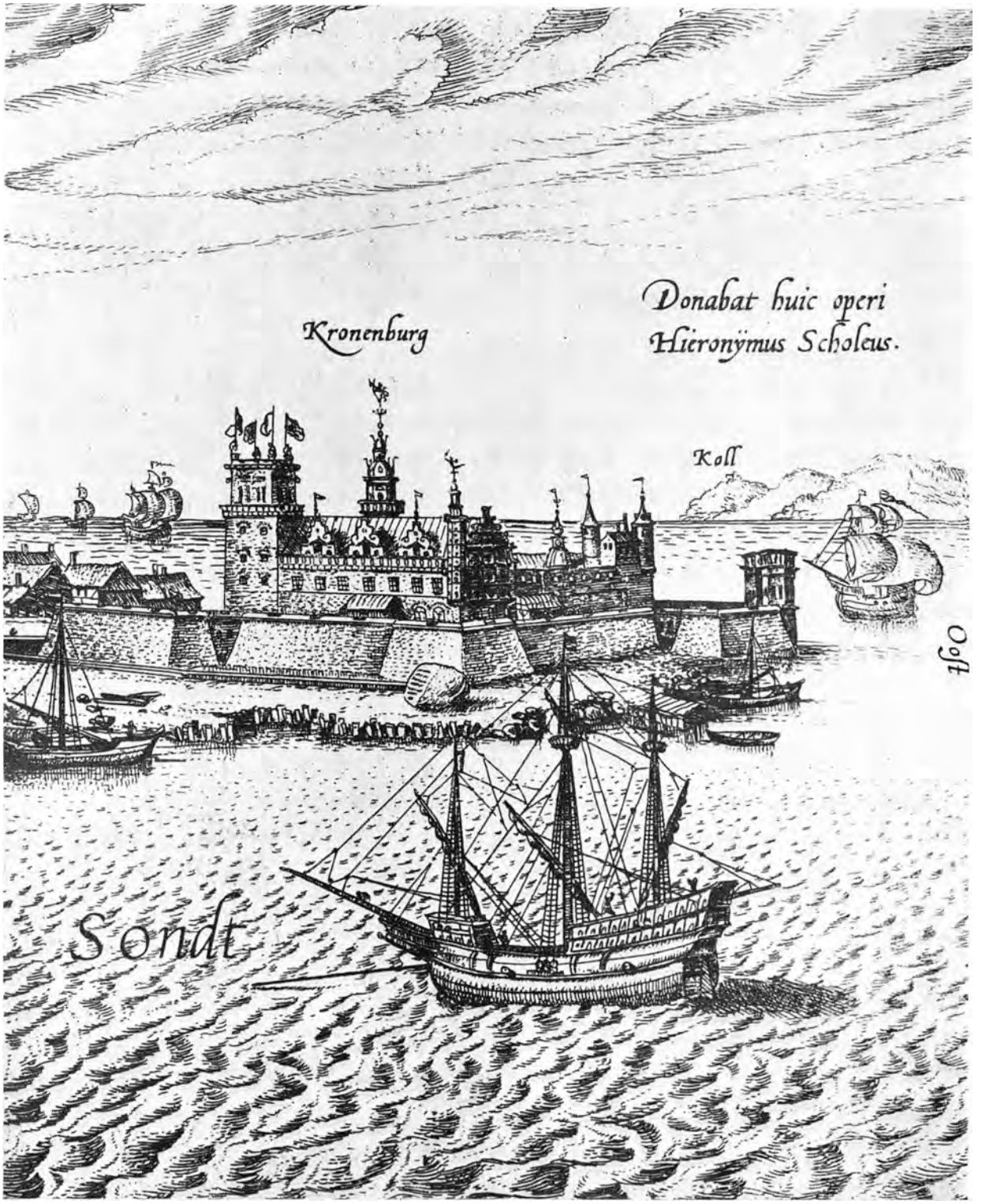
Donabat huic operi
Hieronymus Scholeus.
Kronenburg
Koll
Oost
Sondt

Hertugdømmerne var i 1544 blevet delt mellem kongen og hans to brødre, hertug Adolf og hertug Hans. I 1564 forsøgte Frederik II at imødekomme sin lillebror Hans den Yngre ved at overdrage ham Ærø, Als og Sundeved foruden besiddelser i Holsten. Disse evindelige arvedelinger, der huggede Slesvig og Holsten op på kryds og tværs, var ikke efter det slesvig-holstenske ridderskabs ønske, og det nægtede at anerkende Hans den Yngre som regerende hertug. Han sad nærmest som storgodsejer, men havde fremdeles ret til at opretholde sine arvekrav efter slægtens ældre linjer. Det fik betydning, fordi han efterlod sig en vældig børneflok.

I 1580 døde Frederik II's ugifte og barnløse farbroder hertug Hans den Ældre. Efter besværlige forhandlinger delte man hans besiddelser i Slesvig og Holsten mellem kongen og dennes anden farbroder hertug Adolf af Gottorp, således at kongen blandt andet fik Haderslev og Tørning amter, medens hertugen fik Tønder amt.

Også Hans den Yngre fik en beskeden andel af denne arv, idet Frederik II tilstod ham bl.a. Ryd kloster syd for Flensborg fjord. Her byggede Hans den Yngre slottet Glücksborg, der skulle være bolig for en af hans sønner. Da Hans den Yngre døde højt til års i 1622, fik fire af hans sønner henholdsvis Nordborg og Sønderborg på Als, Glücksborg og Plön i Holsten – samt hver en fjerdedel af Ærø. Fra en af disse hertuglinjer nedstammer vor nuværende kongeslægt, der fra 1825 har båret navn efter slottet ved Flensborg fjord.

VON GOTTES GENADEN IOHANNES ERBE
ZV NORWEGEN, HERTZOG ZV SCHLESWIG
HOLSTEIN, STORMARN VNND DER DITT
MARSH GRAFF ZV OLDENBVRGK VNND
DELLMENHORST
G. G. G. M. F.

Samtidig med, at de europæiske stater blev fastere og fastere konsolideret i løbet af 1500-årene, mødte man overalt en bestræbelse for at kaste glans over staten ved at skildre dens glorværdige fortid. Fremstillingen burde forfattes på latin, så den kunne læses af de lærde overalt i Europa, og det skulle helst være et elegant humanist-latin, da dette i sig selv ville vidne om et højt kulturelt niveau.

I Danmark havde man den nationale kappestrid med svenskerne som en yderligere spore. Der var fremkommet krøniker, hvor Sveriges kongerække var blevet længere end den danske. De danske skribenter havde en solid grund at bygge på, nemlig Saxos store værk, som Christiern Pedersen havde udgivet i 1514. I 1550-erne satte regeringen Hans Svaning til at skrive en fortsættelse af Saxo, men da manuskriptet efter en menneskealders arbejde var afsluttet, blev det ikke trykt. I stedet vendte man blikket mod Anders Sørensen Vedel, som havde udsendt Saxo på dansk, og som ivrigt indsamlede kildemateriale til en fuldstændig Danmarks-historie. Vedel nåede imidlertid ikke til vejs ende, og i 1594 gik opgaven videre til Niels Krag. Men den store Danmarks-historie stod under en uheldig stjerne. Døden afbrød Niels Krag midt i Christian III's historie.

Hvad der ikke lykkedes for de officielle historiografer, lykkedes imidlertid for rigets kansler Arild Huitfeldt, som længe havde syslet med historiske studier. I 1595 udsendte han Christian III's historie, i de følgende år også Christian II's og Frederik I's. Derefter tog han fat på de ældre tidsrum, indtil værket lå afsluttet 1603. Huitfeldt skrev ikke på latin, men på et jævnt, nøgternt dansk, og værket blev i det følgende århundrede yndet læsning hos høj og lav. Holberg siger, at endnu på hans tid sidder bønderne »og krøller og besmører dr. Arild Huitfeldts krønike«. Her fik man redelig besked og mødte samtidigt en erfaren adelspolitikers syn på Danmarks historie.

Suspice quos Spectas HUITFELDI, Patria, vultus,
Talis erat vigilax nominis ille tui:
Qui seu commissi librarat pondera regni,
Et pacem pariter doctus et arma senex,
Sive renascenti revocans cunabula seclo

Ved Frederik II's død 1588 var hans ældste søn Christian kun 11 år gammel, men allerede anerkendt af rigsrådet som faderens efterfølger og hyldet på landstingene. Så længe den unge konge var umyndig, måtte en formynderstyrelse dog føre regeringen. Det betød, at kansler Niels Kaas, som siden Peder Oxes død 1575 havde haft den daglige ledelse, kunne fortsætte i den vante gænge, bistået af tre andre adelige regeringsråder. I hertugdømmerne varetog statholderen Henrik Rantzau sagerne, indtil Christian IV i 1593 erklæredes for fuldmyndig regent her. Regeringsråderne tog sig til enkedronning Sofies fortrydelse energisk af den unge konges opdragelse og sørgede efter adelens ønske for, at hans tyske hofmester blev udskiftet med en skånsk rigsråd. I 1590 fjernedes endvidere rentemester Christoffer Valkendorf, der ansås for en af kongemagtens stærkeste støtter, fra regeringsrådet. Alt blev således gjort for at opdrage Christian IV til en konge efter adelens hjerte.

Efter at Niels Kaas på sit dødsleje 1594 havde overdraget kongen nøglerne til hvælvingen på Københavns slot, hvor kronregalierne blev opbevaret, og givet ham kloge råd om rigets styre med på vejen, var regeringsrådets indflydelse dog tydeligt nok aftagende. I juni 1596 udnævntes Christoffer Valkendorf til rigshofmester og Christian Friis til Borreby til kansler – begge dele sikkert nok efter Christian IV's og ikke regeringsrådets vilje. I august underskrev kongen sin håndfæstning, der var enslydende med faderens, og nogle dage senere satte Sjællands biskop Peder Winstrup den pragtfulde nye kongekrone, der var udført i Odense-mesteren Didrik Fuirens værksted, på hans hoved. Herefter fulgte festen, den mest strålende, København havde været vidne til.

Christian IV's krone

Mere end noget andet har nok de mange bygningsværker, som Christian IV lod opføre, bidraget til at bevare mindet om ham. Det største og fornemste af dem alle, Frederiksborg slot, er også et af de første. Arbejdet med at erstatte de gamle bygninger fra Frederik II's tid med et storslået trefløjet anlæg i nederlandsk renæssancestil påbegyndtes 1602. Allerede i 1604 var kongefløjen, i 1606 kirkefløjen og i 1608 prinsessefløjen under tag, hvad der tjener bygmester Jørgen Friborg fra Slangerup, som ledede arbejdet, til stor ære. Planerne var formentlig udarbejdet af den kongelige bygmester Hans van Steenwinckel den Ældre, som imidlertid døde i 1601. Om Christian IV's egen andel i planlægningen vides intet sikkert, men han tilså ofte byggeriet og boede da nord for søen i renæssancevillaen Sparepenge, som han havde ladet opføre i 1599.

Den overdådige indretning af Frederiksborgs sale tog dog væsentlig længere tid end opførelsen, og imens rejste nye bygninger sig, først og fremmest Audienshuset med Møntporten og den tilhørende løngang over til slottet, omtrent samtidigt Slotsherrens hus, hvor lensmanden fik residens, og Kancellibygningen til regeringskontorerne, begge på mellemste holm. Anlægget afsluttedes 1618-20 med opførelsen af det massive porttårn.

Frederiksborg – eller »Frede«, som Christian IV kalder det i sine breve – blev et af kongens kæreste opholdssteder, og forbindelsen mellem slottet og hovedstaden var allerede lettet ved Frederik II's brolagte kongevej, som ikke måtte benyttes af menigmand, men nok af fornemme udenlandske gæster og gesandter. På Frederiksborg kunne Christian IV bedre end på det gamle Københavns slot vise dem sin kongelige storhed, og denne side af sagen var nok ikke den mindst magtpåliggende for kongen.

Frederiksborg

Niels Kaas havde lagt Christian IV på sinde at holde flåden ved magt, og dette råd var ikke talt for døve øren. Orlogsværftet på Bremerholm blev landets største arbejdsplads, og sydøst for Københavns slot opførte man i årene efter 1598 et nyt søarsenal. Endnu er det 163 meter lange tøjhus og den lige så lange proviantgård bevaret. Her kunne flåden udrustes i ly for uvedkommende blikke.

Christian IV genoptog konsekvent sin faders udenrigspolitiske linje. Sverige var hovedmodstanderen og skulle holdes nede. Der var ingen mangel på stridspunkter. Der var spørgsmålet om danske købmænds rettigheder i Sverige og på den østlige Østersø, om det danske herredømme over Øsel og om retten til at beskatte samerne på den skandinaviske halvøs nordkalot.

Bag det hele lå på Christian IV's side ønsket om at genoprette den nordiske union under dansk ledelse. Den svenske konge Karl IX var lige så stærkt optaget af at bryde den dansk-norske indkredsning og hævde Sveriges stilling i Norden og Østersøområdet. Gennem flere år lykkedes det de to landes rigsråd at bilægge klager på grænsemøder, men i 1611 tvang Christian IV det danske rigsråd til at samtykke i den krig, han så brændende ønskede. I modsat fald, lod han meddele, ville han føre krigen i sin egenskab af hertug af Slesvig og Holsten.

Kalmarkrigen 1611-13 fik navn efter den svenske hovedfæstning i det østlige Småland, der måtte overgive sig til Christian IV ligesom hovedfæstningerne Älvsborg og Gullberg i vest. Men den store plan om et angreb på det centrale Sverige og et videre fremstød mod Stockholm måtte man opgive. Under disse omstændigheder voksede fredsstemningen på dansk side. Ved freden i Knäred 1613 gav den svenske regering indrømmelser på en lang række af de omstridte punkter. Ligesom i 1570 gik man ydermere ind på at betale et »Älvsborg løsen«. Skønt Vasa-kongedømmet tydeligt nok var stærkere, end Christian IV havde troet, kunne han således med en vis ret betragte sig som sejrherre.

»Den væbnede arm«s orden

Kalmarkrigen

Fæstningsbyggeri havde været på programmet fra Christian IV's tidligste regeringsår, især i grænseprovinserne. Der var arbejdet på Krempe i Holsten, på Akershus og Bohus i Norge, på Varberg og Halmstad i Halland. I det østlige Blekinge var Kristianopel blevet anlagt. Kalmarkrigen havde imidlertid overbevist Christian IV om, at en stærk fæstning var påkrævet i det nordøstlige Skåne til forsvar af indfaldsvejen fra Sverige gennem Helgeådalen, og som plads herfor valgte kongen Allö ved Helgeåens nedre løb. Den nye fæstningsby Kristianstad blev anlagt med snorlige gader i skakbrætmønster, et princip som også blev fulgt ved anlæggelsen af Christianshavn i 1618 og Kristiania i 1624. Renæssancens anden foretrukne byplan, stjernemønsteret, blev taget i anvendelse ved anlægget af Glückstadt ved Elben i 1616. Sin nye fæstningsby i Skåne smykkede Christian IV med Trefoldighedskirken. Den er vistnok tegnet af den tidligt afdøde Laurens van Steenwinckel og er vel det mest stilrene af alle kongens bygningsværker. Som på Frederiksborg og Rosenborg udgør den røde mursten bygningens substans, der dog overalt brydes af murbånd, gesimser, vinduesindfatninger og rige portaler i grå sandsten. Det lyse indre, hvis høje hvælv bæres af slanke granitsøjler, blev udstyret kongeligt med altertavle og prædikestol i marmor og alabast og med et orgel, hvis farvestrålende facade er betegnet som Nordens fornemste.

Trefoldighedskirken i Kristianstad. Interiør

Mads Lerches gård i Nyborg

Kalmarkrigen påvirkede næppe i synderlig grad befolkningens daglige arbejde, og lige frem til 1620'rne nød hele landet godt af den almindelige opblomstring i Nordeuropas økonomi, hvori Nederlandene var drivende kraft. Den nederlandske renæssancestil, som er karakteristisk for Christian IV's bygninger, afspejler handelsrepublikkens dominerende rolle i disse år. Adelen søgte efter bedste evne at leve op til det kongelige forbillede, men kun en enkelt borger, Ålborg-købmanden Jens Bang, vovede at bygge i adeligt format. Hans standsfæller kendte deres plads i samfundet og holdt sig i almindelighed til mere beskedne stenhuse eller det traditionelle bindingsværk.

Mads Lerches gård i Nyborg, som er opført i 1601, kort efter at bygherren var blevet byens borgmester, er et smukt eksempel herpå. Der er ødslet med tømmer i den fornemme facade mod gaden, hvor øverste stokværk efter gammel skik krager ud over stueetagen, støttet af udskårne knægte.

Året før sin død lod Mads Lerche et epitafium ophænge i byens kirke, for at eftertiden kunne mindes ham og hans familie. Ved korsets fod knæler borgmesteren og hans to hustruer; omkring dem flokkes børnene, der er klædt som små voksne, den mindste af drengene dog endnu i pigedragt.

Mads Lerches epitafium i Nyborg kirke

De fleste europæiske regeringer i datiden så det som en vigtig opgave at søge handel, skibsfart og industri udviklet mest muligt. Inden for disse erhvervsgrene lå efter tidens opfattelse den store mulighed for gevinst, mens landbrugets rolle var at udgøre det stabile grundlag. Hovedmålet var at gøre staten stærk, i mindre grad at gøre borgerne rige.

En af de erhvervspolitiske opgaver, som Christian IV's regering først tog op, var at bekæmpe misbrugene inden for lavsvæsenet. I 1613 ophævede man ligefrem samtlige håndværkslav i riget, men reformen blev en fiasko, og i 1621 måtte regeringen atter anerkende lavene, omend den sikrede en vis kontrol. En anden stor reformplan, som udgik fra det nu af Christian Friis til Kragerup ledede kancelli, var loven af 1619 om købstædernes styrelse, hvorved man håbede at komme magistrat-klikernes embedsmisbrug til livs. Denne lov gav uden tvivl større resultater, skønt mange af dens bestemmelser i stilhed blev tilsidesat rundt om i byerne.

Mest iøjnefaldende var dog regeringens arbejde for at oprette nye industriforetagender og handelskompagnier. Blandt »manufakturerne« – hvor arbejdet stadig udførtes på håndværksmæssig manér – var Tugt- og Børnehuset i København det største og interessanteste. I 1625 var over 500 børn under oplæring her. Produktionen bestod hovedsagelig af groft klæde og lærred. Blandt handelskompagnierne var det berømteste Ostindisk Kompagni, som 1620 erhvervede Trankebar på Forindiens østkyst for den danske konge; men det kompagni, der betalte sig bedst, var uden tvivl det islandske. Midtpunkt for den nye foretagsomhed blev København, som herved hævede sig op over landets øvrige byer som en virkelig hovedstad. »Til indbringende brug for købere og sælgere«, som vestgavlens indskrift lyder, lod Christian IV Børsen opføre i årene efter 1619.

Prospekt af København ca. 1625

I 1606 havde Christian IV opkøbt nogle grunde uden for Københavns østervold, hvor han lod opføre et lystslot, som han gav navnet Rosenborg. Den smukke have med dens statuer, lysthuse og botaniske sjældenheder var såvel som slottets tekniske raffinementer seværdigheder, som Christian IV gerne viste frem for uden- og indenlandske gæster. Først og fremmest var Rosenborg dog et sted, hvor det kongelige familieliv kunne udfolde sig mere ugenert end på Københavns slot.

Dronning Anna Kathrine fødte Christian IV seks børn, hvoraf »den udvalgte prins« Christian samt hertugerne Frederik og Urik nåede voksen alder. Dronningen døde allerede 1612, og tre år senere indledte Christian IV samlivet med den da 17-årige adelsfrøken Kirsten Munk, som blev moder til tolv børn i løbet af årene 1618-29. På Rosenborg beboede fru Kirsten de sydlige værelser, kongen de nordlige, hvoraf skrivestuen og vinterstuen i hovedsagen er bevaret som i bygherrens tid.

Vinterstuen på Rosenborg

Kanonhallen i Tøjhuset

Fra årene omkring 1616 samlede Christian IV's udenrigspolitiske aktivitet sig om Nordtyskland. Især håbede han at sikre sin næstældste søn, hertug Frederik, værdigheden som fyrstebiskop i Bremen og Verden stifter. Disse områder mellem Elbens og Wesers mundinger ville ikke blot yde hertugen en standsmæssig forsørgelse, men også give Christian IV mulighed for at kontrollere to vigtige floder og samtidig beskytte Holsten. Trods modstand fra mange sider så den danske konges bestræbelser i denne henseende ud til at skulle krones med held.

Efter Trediveårskrigens udbrud i 1618 og katolikkernes sejre i Böhmen og Pfalz var Nordtyskland imidlertid blevet et storpolitisk brændpunkt. Nederlandene, som i 1621 genoptog krigen med Spanien, tilskyndede Christian IV til aktiv optræden over for den tyske kejser, og det samme gjorde den engelske konge, Jakob I, Christian IV's svoger. Ikke mindst af frygt for, at rollen som protestanternes leder ellers ville tilfalde den unge svenske konge Gustav Adolf, modtog Christian IV opfordringen og gik 1625 ind i krigen. Han gjorde det imidlertid som hertug af Holsten, altså som tysk rigsfyrste, ikke som konge af Danmark, da rigsrådet havde nægtet sit samtykke til kongens krigsplaner. Resultatet af Christian IV's såvel militært som diplomatisk utilstrækkeligt forberedte felttog blev nederlaget ved Lutter am Barenberg 1626 og den kejserlige general Wallensteins besættelse af Jylland det følgende år. Ingen støtte kunne ventes fra vestmagterne, som var optaget af andre stridigheder. Et tilbud fra Gustav Adolfs side om et fælles svensk-dansk angreb på kejseren ønskede Christian IV ikke at modtage. I maj 1629 sluttede han fred med kejseren i Lübeck, hvorved han lovede at afholde sig fra enhver indblanding i det tyske riges forhold og opgive sin stiftspolitik mod til gengæld at få de erobrede områder tilbage.

Kejserkrigen

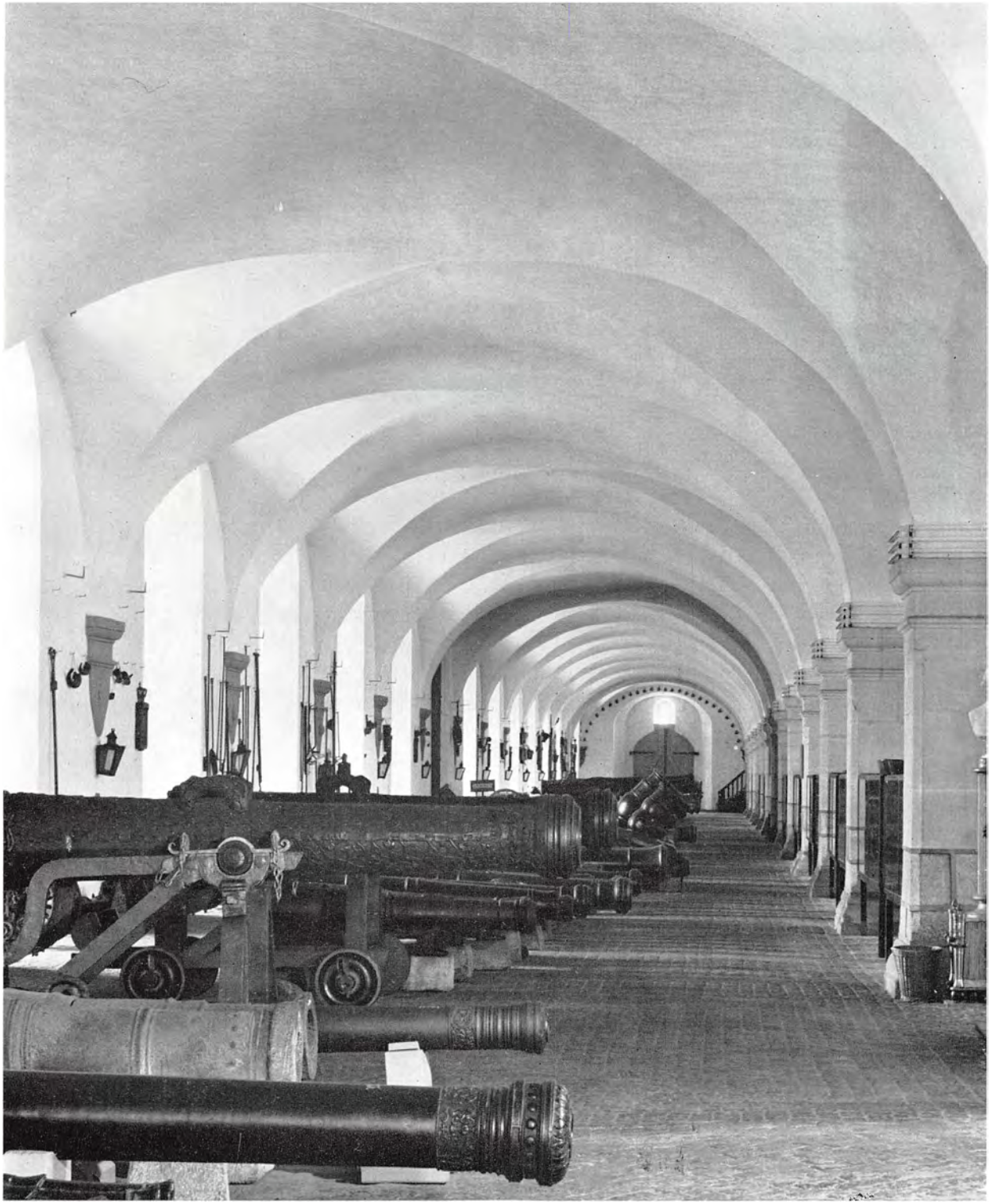

Holger Rosenkrantz og Sofie Brahe

På Djurslands skønneste herregård Rosenholm, som Jørgen Ottesen Rosenkrantz havde ladet opføre i Frederik II's regeringstid, residerede nu bygherrens søn, den lærde Holger. Holger Rosenkrantz havde taget det obligate ophold ved udenlandske universiteter mere alvorligt end de fleste unge adelige og gennemført et regulært teologisk studium. På egen hånd var han gået videre og var blevet en af landets lærdeste teologer. Som rigsråd fra 1616 havde han især ydet en indsats ved oprettelsen af stiftsskoler, opførelsen af Regensen og grundlæggelsen af det ridderlige akademi for unge adelsmænd i Sorø.

Som mange andre i tiden opfattede Holger Rosenkrantz den ulykke, der overgik Jylland ved Wallensteins besættelse, som Guds straf. Han følte, at han personlig havde et medansvar, fordi han ved at gå ind i statstjenesten havde svigtet sit religiøse kald. I slutningen af 1627 trak han sig til stor fortørnelse for Christian IV tilbage fra rigsrådet for at hellige sig sine studier.

Holger Rosenkrantz til Rosenholm

Da han herunder nåede frem til meninger, som ikke var i fuld overensstemmelse med den herskende lutherske teologi, fik han imidlertid ikke blot kongen, men også Sjællands biskop Jesper Brochmand og universitetets teologiske fakultet som modstandere, og man nægtede ham tilladelse til trykning af hans teologiske hovedværk.

Også økonomisk ramtes Holger Rosenkrantz, da han nedlagde sit rigsrådsembede, idet kongen fratog ham hans len. Fra nu af måtte familien klare sig for godsindtægterne, og det betød, som hustruen fru Sofie Brahes bevarede regnskabsbog viser, at man levede under stadigt økonomisk pres på Rosenholm. Til dækning af de daglige fornødenheder var indtægterne ganske vist fuldt ud tilstrækkelige, men børnenes kostbare udenlandsrejser og indgåede kautionsforpligtelser tyngede hårdere, end familiens finanser kunne tåle.

Lysthus
på Rosenholm

I Kejserkrigens spor gik en almindelig ophidselse gennem Jylland. Forbitret vendte borgerne sig mod adelen, som i stor udstrækning var flygtet for de fremmede tropper i stedet for at gøre sin pligt og værne landet. Varige følger fik denne jyske borgerbevægelse dog ikke. Det lå Christian IV fjernt at prøve at svække adelens politiske magt ved at søge støtte hos borgerne. Skulle kongemagten styrkes – og det mente kongen nok, den skulle – var det rette middel efter Christian IV's opfattelse krig. Men krigslykken havde rigtignok svigtet ham.

Krigens ødelæggelser kunne udbedres, og 1630'rne blev en rolig periode. Vel bragte den ikke de gyldne tider før Kejserkrigen tilbage; men så vidt det kan skønnes, havde befolkningen ganske gode levevilkår. For provinsbyernes vedkommende gjaldt det især de driftige handelsbyer som Ålborg, Århus, Odense, Køge og Næstved, mens man andre steder i nogen grad måtte falde tilbage på landbruget.

Mange af tidens bevarede arveskifter fra købmandsboer tyder på solid velstand og velindrettede boliger. Det er for øvrigt også fra Christian IV's tid, de ældste, forholdsvis velbevarede borgerlige stuer er overleveret. De stammer fra en købmandsgård på hjørnet af Østerå og Stranden i Ålborg. Rede penge havde borgerne derimod aldrig mange af. De havde store midler bundet i udestående fordringer, og det var ikke sjældent adelige, der skyldte købmanden penge. Resultatet blev undertiden, at adelsmanden måtte sætte sit gods i pant for gælden. Men overtage godset til ejendom kunne den borgerlige ikke, hvor velfunderet han end var. Ufri mand måtte ikke erhverve frit jordegods. Ikke mindst sådanne forhold var med til at øge borgerskabets mistillid til adelen.

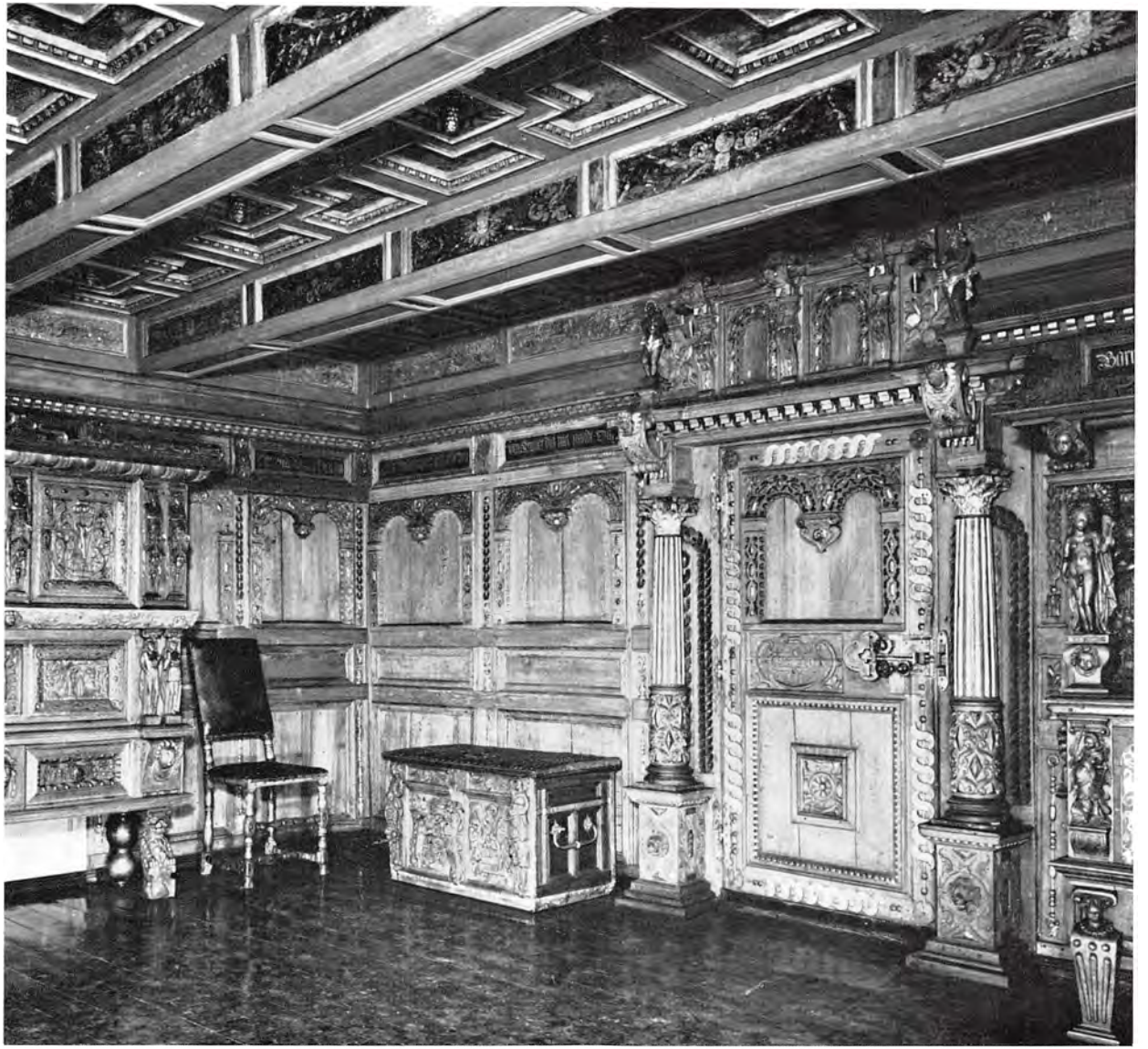

Panelstue i Ålborg

Ingen provinsby tålte mere sammenligning med København som centrum for handel og industri. Som en magnet drog hovedstaden en strøm af indvandrere til sig fra ind- og udland, omend nederlænderne, som havde spillet en væsentlig rolle før 1625, nu holdt sig tilbage. Fra Hamburg kom Johan Braem, som allerede før krigen havde gjort sig gældende inden for hvalfangsten ved Spitsbergen, først for kongens regning, senere for egen; i 1630-erne fortsatte han sammen med broderen Goddert dette krævende erhverv med bemærkelsesværdigt resultat. Også handel på Afrika interesserede de foretagsomme brødre sig for, men for dem som for de fleste andre københavnske storkøbmænd var det leverancerne til staten, der dannede grundlaget for den omfattende virksomhed.

Statens – det vil i høj grad sige kongens – direkte engagement i erhvervslivet, som havde spillet en afgørende rolle i årene omkring 1620, var nu som følge af presset på statsfinanserne mere beskedent. Man foretrak i stedet at opmuntre privat foretagsomhed ved tildeling af privilegier til handelskompagnier eller privatpersoner. På denne måde skabtes Danmarks første industriområde ved Mølleåen nord for København, hvor det langsomt flydende vand leverede kraft til bl.a. Brede krudtmølle, Stampens valkemølle, Rådvad slibe- og poleremølle og Strandmøllens papirfabrikation. Senere kom tolderen i København Henrik Müller til med sit store kobberværk ved Hjortholm, hvortil de norske miner kunne levere råstof.

OBIIT A°
MDCXLVI
ÆTAT. SUÆ
L.
IOHANNES BRAEM HAMBURGENSIS REGIUS QUONDAM HAENIÆ MERCATOR CELEBERRIMUS

Løftet fra freden i Lübeck betød ikke, at Christian IV opgav at gøre sine interesser gældende i Tyskland, hvor Sveriges magtstilling siden Gustav Adolfs indgriben i Trediveårskrigen i 1630 var vokset faretruende. Det nærmeste mål var at få hertug Frederik anerkendt som fyrstebiskop i Bremen. Dette lykkedes virkelig i 1635; men på længere sigt var det i rollen som fredsmægler Christian IV så sine bedste muligheder for at begrænse Sveriges gevinst af krigen.

Forhandlinger kom også i gang, og en stor fredskongres begyndte at samles i sommeren 1643; men de gunstige resultater for Danmark, som Christian IV havde håbet på, udeblev. Tværtimod havde den svenske regerings, og da navnlig rigskansleren Axel Oxenstiernas irritation over den danske konges fredsmægling til egen fordel nu nået bristepunktet. I 1643 fik feltmarskal Lennart Torstenson ordre til at angribe Danmark, i december førte han sin hær ind i Holsten, og som i 1627 viste det sig, at den jyske halvø ikke kunne forsvares af de holstenske fæstninger. Inden udgangen af januar 1644 var hele Jylland i Torstensons magt. En tilsvarende svensk aktion mod Skåne lykkedes dog mindre godt, og til søs holdt den danske flåde svenskerne stangen, bl.a. i slaget på Kolberger Heide i juli 1644. Men da en nederlandsk flåde kom den svenske til undsætning, vendtes billedet, og et angreb på øerne måtte befrygtes.

Den franske regering var imidlertid yderst utilfreds med, at svenske hære således blev fjernet fra den tyske krigsskueplads, og modvilligt måtte Oxenstierna modtage forbundsfællens tilbud om mægling. Efter lange forhandlinger nåede man frem til freden i Brømsebro 1645, hvorved Christian IV måtte afstå Härjedalen, Jämtland, Gotland og Øsel samt give Halland i pant for 30 år. Ved den samtidige fred med Nederlandene i Kristianopel opgav kongen de forhøjelser af tolden i Norge og i Øresund, som han havde foretaget i løbet af 1630-erne.

Christian IV og Axel Oxenstierna kaster terning om Sundtolden

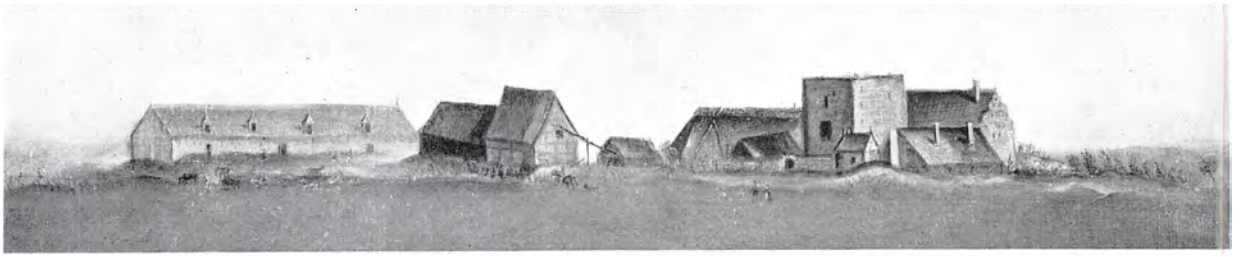

Møgeltønderhus ca. 1640

Torstensonkrigen havde ramt hårdest i Jylland og Skåne, hvor de fjendtlige tropper havde huseret, men også øernes befolkning havde fået krigen at mærke, ikke mindst i form af soldater- og skatteudskrivninger. De høje skatter fortsatte i efterkrigsårene, men det holdt hårdt at få pengene ind. Mange gårde var så forarmede, at de intet kunne udrede. Og fattig bonde betød fattigt samfund. Herremanden måtte give afkald på en del af sin landgilde, præsten på en del af sin tiende, købmandens og håndværkerens omsætning gik ned.

Når Torstensonkrigens virkninger tilsyneladende blev mere alvorlige for Danmark end Kejserkrigens, skyldes det dog i mindre grad krigshandlinger, landetab og økonomiske ofre. Årsagen var nok så meget det almindelige konjunkturomslag, som man mærkede overalt i Nordeuropa i 1640'erne, og som gav sig udslag i stagnerende eller faldende priser. Det danske korn fik sværere ved at hævde sig i konkurrencen, og navnlig på øerne havde producenterne besvær med at få afsat deres stude. Nogle foretrak at gå fra kødproduktion over til mejeridrift.

I første række ramte tilbageslaget de adelige godsejere, hvis økonomi var baseret på salg af korn og stude, samt købmændene i de danske købstæder, som havde varetaget eksporten. De måtte

nu se på, at udenlandske opkøbere indtog deres plads. Bønderne, som i langt højere grad levede under naturaløkonomi, følte nok konjunkturnedgangen mindre, men også de fik at mærke, at tiderne var blevet dårligere. De forarmede statsfinanser krævede stadig nye skatter, og selv om herremanden normalt ikke kunne forhøje landgilden, stod det ham frit for at øge kravet om hoveri på hovedgårdsmarken.

Pløjescene ca. 1640

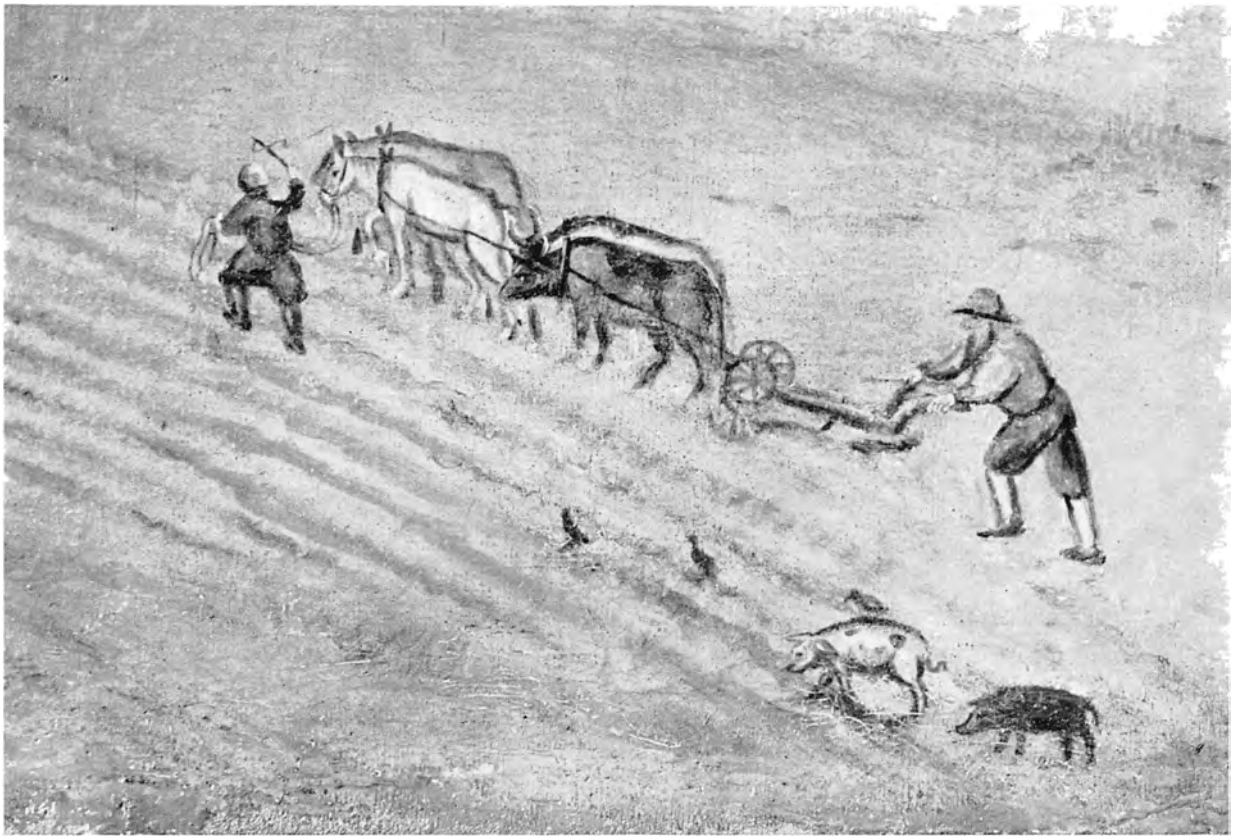

Ved Christian IV's død i februar 1648 kom Danmark for første gang siden 1533 i den situation, at ingen på forhånd anerkendt tronfølger stod parat til at løse af. Den udvalgte prins Christian var død året før, og Christian IV havde kun nået at få sendt indkaldelse ud til en stænderforsamling, som skulle møde i København i april 1648 for at forhandle om valget af hans efterfølger. Til fastsat tid indfandt de adelige, gejstlige og borgerlige stænderdeputerede sig også i hovedstaden, men opgaven blev nu straks at vælge en ny konge.

Om valgets udfald kunne der dog ikke godt herske tvivl. Som eneste overlevende søn af Christian IV's første ægteskab var hertug Frederik nærmest selvskreven til at efterfølge faderen. Dette så meget mere, som han var arveberettiget til den kongelige del af hertugdømmerne. Men om betingelserne for erhvervelsen af Danmarks krone kunne der forhandles, og forhandlingerne trak ud. Fra den menige adels side blev der fremsat forslag om at give stænderforsamlingerne en stærkere forfatningsmæssig placering og begrænse kongemagten mere end før. Det sidste ønske kunne rigsrådet billige, men ikke det første. De adelige rigsråder mente selv at repræsentere folket så godt, som det var muligt. Resultatet blev rigsrådets sejr. I den håndfæstning, som hertug Frederik underskrev i maj 1648, fik adelen som stand en række indrømmelser, og på adskillige punkter blev kongens handlefrihed stærkt begrænset, men den politiske gevinst tilfaldt alene rigsrådet, som håndfæstningen udtrykkelig placerede over kongen, hvis mening stod mod mening. Adelsvælden havde nået kulminationspunktet.

På disse hårde betingelser blev den 39-årige hertug, der siden svenskernes besættelse af Bremen stift under Torstensonkrigen havde været fyrste uden land, Danmarks konge og dermed også Norges. Tilbage var kun den højtidelige hylding, hvori også bønderne fik lov at deltage, samt kroningen, som fandt sted i november.

De smukke døtre, som Kirsten Munk havde født Christian IV, havde været blandt dennes vigtigste indenrigspolitiske kort. Gennem deres ægteskaber med lovende unge adelsmænd havde Christian IV søgt at skabe sig en kreds af sikre politiske støtter. I kongens sidste regeringsår havde disse dog vist sig mere selvstændige, end han skøttede om. De betydeligste af dem var uden sammenligning Hannibal Sehested, der i 1642 blev Norges statholder, og Corfitz Ulfeldt, der var gift med Christian IV's yndlingsdatter Leonora Christina, og i 1643 fik selve rigshofmesterembedet overdraget.

Frederik III's tronbestigelse ændrede foreløbig intet i svogrenes magtstilling. Kun i hertugdømmerne, hvor rigsrådet var uden indflydelse, foretog den nye konge visse ændringer, som tydede på, at han satte loyalitet over slægtskab. Inden for udenrigspolitikken kunne Corfitz Ulfeldt derimod optræde mere selvstændigt end under Christian IV, og 1649 opnåede han i Haag at få afsluttet en forsvarstraktat med Nederlandene og samtidig den såkaldte redemptionstraktat. Herved blev den nederlandske told i Øresund afløst med et fast årligt beløb. Således havde Corfitz Ulfeldt uomtvisteligt styrket Danmarks udenrigspolitiske stilling, som i de foregående år havde været temmelig isoleret.

I stedet for taknemmelighed mødte Ulfeldt imidlertid kun køligh ed og kritik, da han vendte hjem fra sin ambassade. Han fandt også, at hans embedsområde var blevet beskåret, mens han var borte. Dybt fornærmet trak han sig derefter tilbage fra regeringsarbejdet, og imens arbejdede man fra flere sider på at bryde svogrenes magt. Deres fald fulgte i 1651. Sehested måtte efter en undersøgelse af de norske regnskaber erklære sig skyldig i embedsforseelser og mistede gods og statholderskab i Norge. Endnu mere graverende anklager af samme art blev rejst mod Ulfeldt, men han foretrak at flygte til udlandet med sin familie, før sagen nåede frem til behandling.

Udviklingen i Frederik III's første regeringsår havde vist, at den nye konge til fulde mestrede det politiske spil, ikke mindst når det gjaldt at styrke sin egen magt. For de fleste var dette utvivlsomt en ny og mindre behagelig erfaring. Hvad man derimod længe havde vidst var, at kongen var en lærd mand, som især havde kastet sig over studiet af teologi og statsvidenskab. Hans store bogsamling rummede skatte, som i dag hører til Det kongelige Biblioteks største klenodier, deriblandt middelalderlige islandske skindbøger, som biskoppen på Skálholt havde sendt ham. På samme måde fandtes der i kongens kunstkammer ting, som indtager hædersplads i vore dages Nationalmuseum – men ganske vist også kuriositeter, som diskret er gemt bort i magasinerne.

En anden lidenskabelig samler var den medicinske professor Ole Worm, der omkring 1620 havde grundlagt Danmarks første museum. Som det kongelige kunstkammer, hvortil samlingerne overgik efter Worms død 1654, var det en blanding af raritetskabinet og museum i moderne forstand. Alt blev beskrevet i det værk, som sønnen Willum Worm udsendte året efter faderens død, og som især i de naturvidenskabelige afsnit gav europæisk videnskab værdifuldt nyt materiale. Som videnskabsmand på sit fagområde stod Ole Worm i skygge af Thomas Bartholin, der i 1650'erne gjorde Københavns universitet til et medicinsk forskningscentrum af første rang, men til gengæld fik hans arbejde på et helt andet felt, runologien, grundlæggende betydning. Skellet mellem videnskaberne var endnu langt fra skarpt, og det samme gjaldt skellet mellem egentlig forskning og nysgerrig interesse for mærkværdigheder.

Relikviegemme til Hellig Olafs arm

Lærdom og samlermani

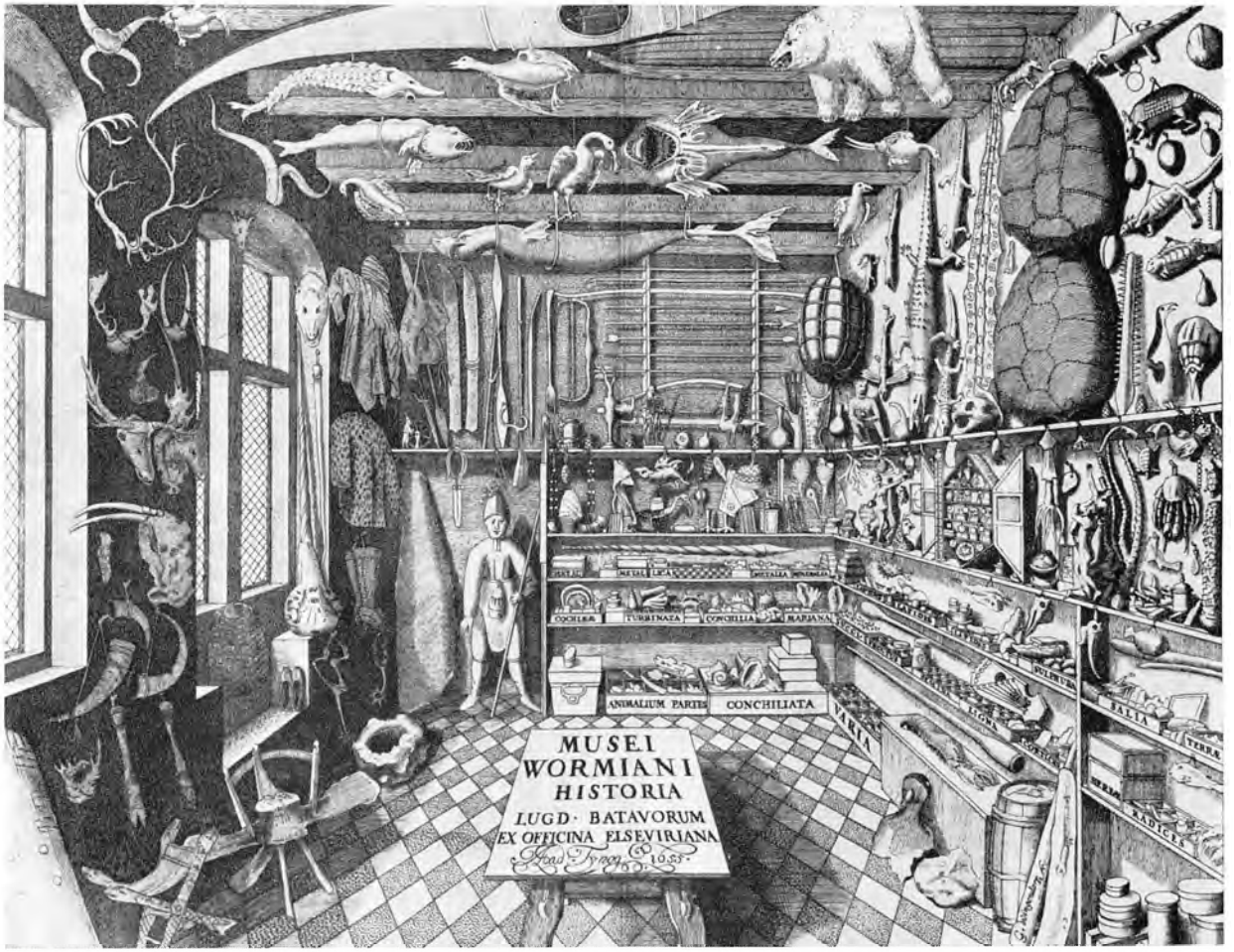

Ole Worms Museum

Flere af rigsrådets medlemmer havde medvirket ved undersøgelsen af Hannibal Sehesteds og Corfitz Ulfeldts embedsførelse, men svogrenes fald blev i højere grad en politisk gevinst for kongen end for rådet, som nu var berøvet sine to mest fremragende medlemmer. Blandt de tilbageblevne rigsråder var kansleren Christen Thomesen Sehested foreløbig den mest indflydelsesrige. Først da Ulfeldt havde brudt alle broer af ved at udsende et »Æres-Forsvar«, som indeholdt alvorlige beskyldninger mod den danske regering, udnævnte kongen i oktober 1652 en ny rigshofmester. Det blev Joakim Gersdorff, der nu kom til at beklæde rigets højeste embede, og han synes i højere grad end adelen i almindelighed at have været indstillet på at give kongemagten indrømmelser.

Kansleren var derimod en fuldgyldig repræsentant for sin stand. I bevarelsen af rigsrådets politiske magt og adelens privilegier så han det urokkelige fundament for regeringens førelse, og i samme baner tænkte rigsråden Christen Skeel til Fussingø, hvis flittige optegnelser er en hovedkilde til vor viden om rådets virksomhed i disse år. Blandt de problemer, Christen Skeel hyppigst skrev om, var rigets gæld og andre finansielle spørgsmål. Trods presset på statsfinanserne udfoldedes der dog nogen aktivitet i disse år, både med hensyn til erhvervslivet, udbygning af flåden og anlæg af nye befæstninger, især ved Frederiksodde (det senere Fredericia) og omkring den nye bydel i København, som afgrænsedes af en voldlinie fra Nørreport til Sankt Annæ skanse (senere Kastellet).

sten Schul Albretsen.
his Riiges Raad.

Det ydmygende resultat af Torstensonkrigen anerkendtes ikke fra dansk side som endelig løsning på den gamle strid mellem de nordiske stater. Siden havde Sverige slået sin stormagtsstilling fast ved fredsslutningen i Osnabrück 1648 og bl.a. erhvervet Bremen stift, Frederik III's gamle besiddelse. Det var en bitter pille at sluge for den danske konge, og ved hoffet var der nok af unge adelige officerer, ikke mindst af den holstenske slægt Ahlefeldt, som var ivrige efter at indlægge sig berømmelse og tilskyndede kongen til revanche. Også i rigsrådet vandt krigsstemningen frem, skønt kansleren og Christen Skeel stedse manede til forsigtighed.

I 1655 indledte den nye svenske konge Karl X Gustav et felttog mod Polen, som hurtigt bragte både Rusland, den tyske kejser og Nederlandene i alarm. Fra alle sider opfordredes Frederik III nu til aktiv optræden, men bindende tilsagn om støtte blev ikke givet. Det var således på et højst usikkert grundlag, at de danske revancheplaner begyndte at tage fastere form. Men selv i rigsrådet sejrede krigsstemningen, og skønt den nederlandske regering i begyndelsen af 1657 gjorde det klart, at Danmark ikke kunne forvente hjælp fra denne side, erklærede Frederik III den 1. juni 1657 Sverige krig.

Karl Gustav var imidlertid parat til at tage handsken op. Mens den danske hær i Holsten først efter lang tids nølen rykkede ind i Bremen stift, havde den svenske konge sine planer klar for et angreb på Danmark. I slutningen af juni brød han op fra Vestpreussen med sine elitetropper, en måned senere stod han i Holsten, og ved udgangen af oktober var hele den jyske halvø besat, bortset fra enkelte fæstninger i Holsten. Det nyanlagte Frederiksodde blev stormet af den svenske general Wrangel 24. oktober 1657.

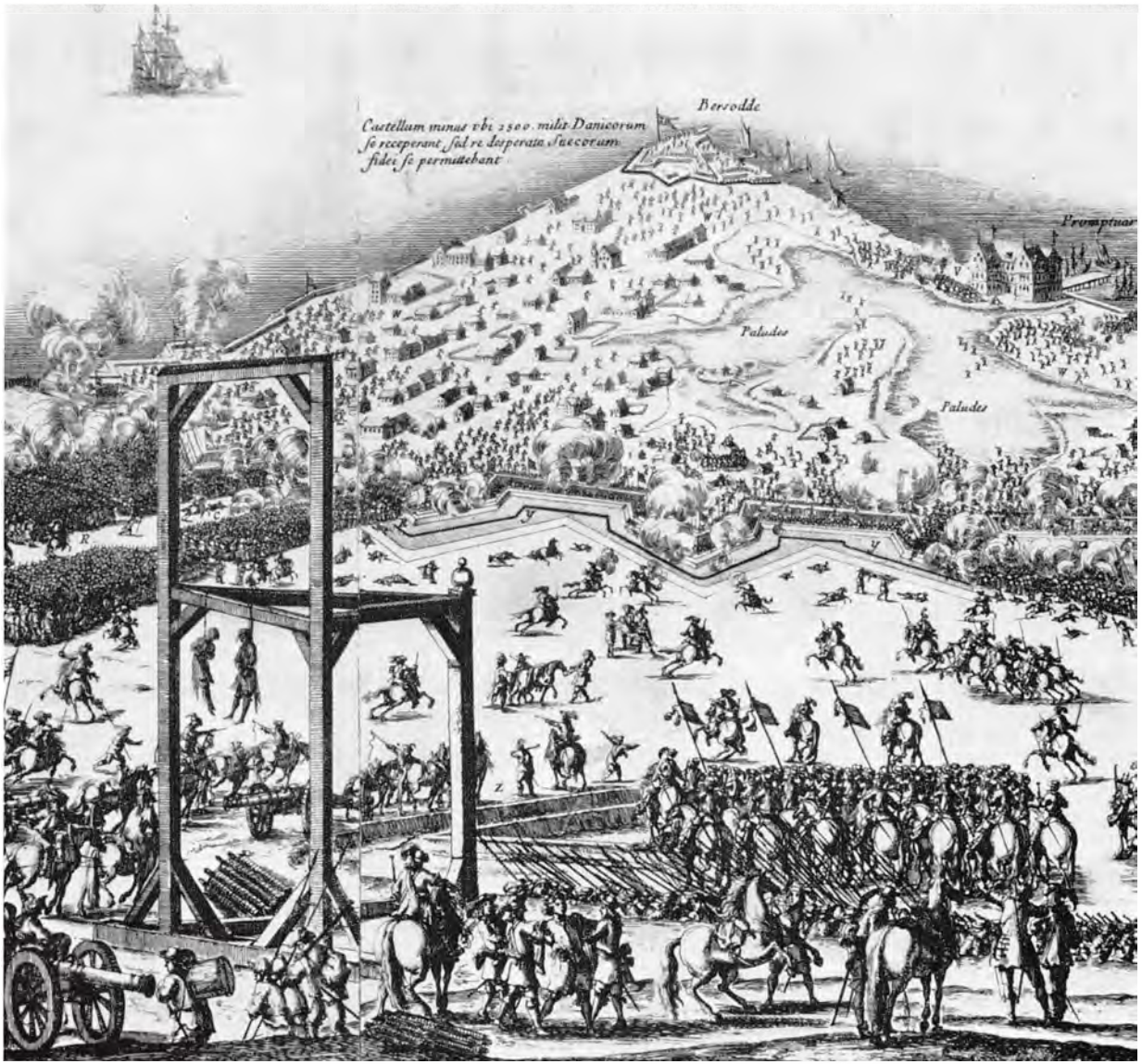

Den svenske hær ved Frederiksodde 1657

Endnu ved udgangen af 1657 var de danske øer uden for Karl Gustavs rækkevidde. Hans invasionsplaner var blevet forpurret af den danske flåde, og hans stilling var nu yderst udsat. På den polske krigsskueplads havde kurfyrsten af Brandenburg svigtet ham og sluttet forbund med Polen og Danmark; senere kom også kejseren til. I øst trængte russerne frem i de svenske Østersø-provinser.

I januar 1658 gav imidlertid en usædvanlig hård frostperiode den svenske konge en uventet fordel. Isen på de danske bælter var blevet stærk nok til at bære hans hær. Tidligt om morgenen den 30. januar gik han over Lillebælt, nogle dage senere videre over Langeland til Lolland. Den 10. februar var hele hans styrke på ca. 7000 mand samlet her. I de følgende dage begyndte fremrykningen mod København. Den 16. februar stod Karl Gustav 20 km fra den danske hovedstad.

Under disse omstændigheder akcepterede Frederik III de hårdeste fredsbetingelser, nogen dansk regering hidtil var blevet stillet overfor. Ved freden i Roskilde den 26. februar 1658 afstod den danske konge Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm samt Bohus og Trondheim len i Norge. Den svenske hær skulle sikres kvarter i Danmark indtil maj, og inden den forlod landet, skulle den danske regering være nået til en overenskomst med hertugen af Gottorp, som havde sluttet sig til Karl Gustav. Om Corfitz Ulfeldt, der var gået i den svenske konges tjeneste og havde repræsenteret ham under fredsforhandlingerne, bestemte freden, at han og hans familie skulle genindsættes i alle rettigheder.

Efter fredsslutningen skulle der forhandles om en dansk-svensk alliance, og som et forspil hertil var Karl X Gustav og hans nærmeste rådgivere det danske kongepars gæster ved et taffel på Frederiksborg den 3. marts. Dronning Sofie Amalie præsiderede for bordenden; mellem hende og Frederik III havde Karl Gustav taget plads. Efter taflet talte de to konger sammen i enrum. Om hvad vidste ingen, men rygterne svirrede.

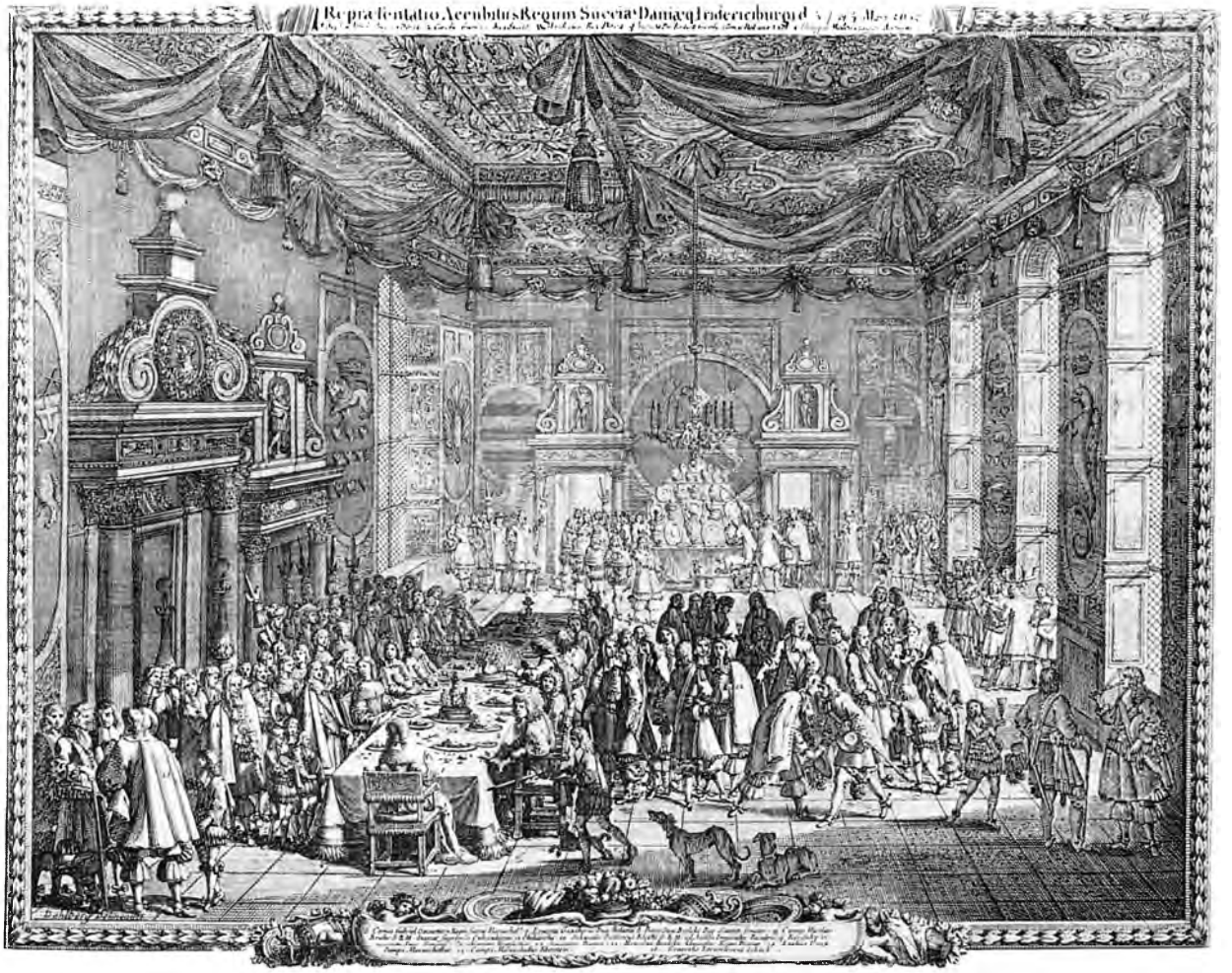

Gæstebud på Frederiksborg for Karl X Gustav

Forhandlingerne med hertugen af Gottorp voldte kvaler, men umiddelbart inden udløbet af den frist, der var fastsat i Roskildefreden, opnåede man forlig. Den største indrømmelse til hertugen var, at den hertugelige del af Slesvig blev løst fra lensbåndet til Danmark, så at den herefter udgjorde et suverænt område. Samme stilling måtte rigsrådet modstræbende gå ind på at give den kongelige del, og Frederik III havde således midt i nederlaget opnået en personlig gevinst.

Endnu mere trak allianceforhandlingerne med Sverige i langdrag. Den vigtigste anstødssten var spørgsmålet om Danmarks pligt til at spærre adgangen til Østersøen for udenlandske krigsflåder. I juni så det dog ud til, at der skulle opnås forlig, men pludselig skærpede Karl Gustav sin holdning. I de foregående måneder havde han lagt planer om at erobre Preussen, men i juli besluttede han i stedet at fortsætte som begyndt og sætte sig i besiddelse af hele Danmark-Norge. Den 7. august 1658 løb hans transportflåde ind i Korsør havn.

Planen var at overrumple København, men denne gang var den danske hovedstad parat til at gøre modstand. Det viste de brændende forstæder tydeligt den svenske konge, da han 11. august nåede frem til byen. En belejring måtte indledes, men til gengæld fik Karl Gustav en anden triumf, da Kronborg overgav sig i september. Det skulle imidlertid vise sig, at Kronborgs kanoner ikke som antaget var i stand til at spærre Sundet. I slutningen af oktober nåede en undsætningsflåde frem fra Nederlandene, og hverken Kronborg eller en svensk flåde, som mødte den lidt længere mod syd, var i stand til at forhindre nederlænderne i at fortsætte til København.

Søslaget i Øresund
29. oktober 1658

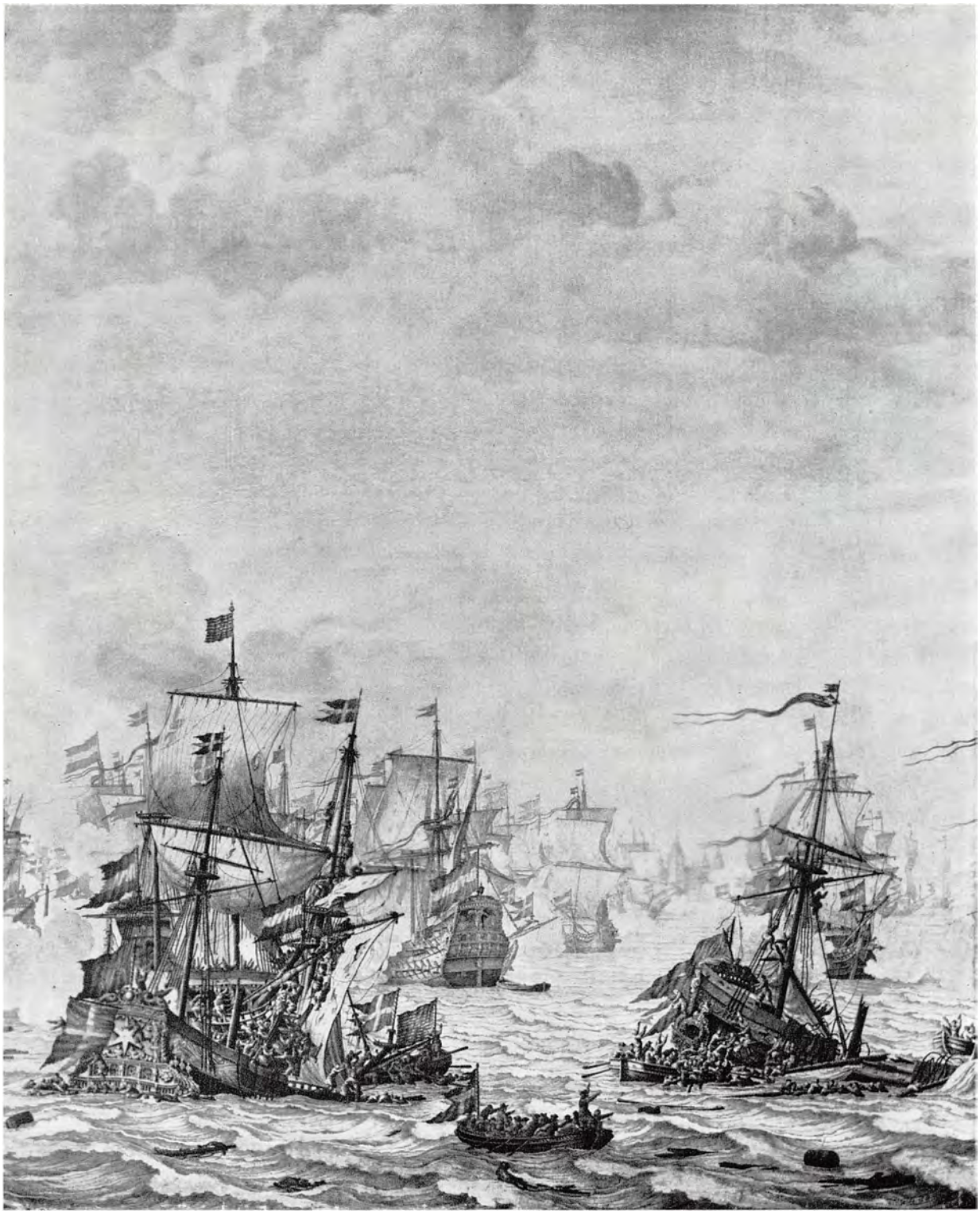

Stormen på København
10.-11. februar 1659

Allerede i september 1658 havde Danmark fået hjælp fra anden side, idet en brandenburgsk-polsk-kejserlig hær var gået ind i Holsten og havde tvunget svenskerne til at trække sig tilbage til Frederiksodde. Men for det sydlige Jyllands befolkning blev de allierede en større plage, end svenskerne havde været, og hertil kom nu en epidemi, som i visse egne bortrev op til 80 procent af befolkningen.

På andre steder havde Sverige modgang. I december 1658 satte nordmændene sig i besiddelse af Trondheim, og på samme tid gjorde bornholmerne sig fri og overdrog deres ø til Frederik III som evig arv og eje. I Skåne begyndte snaphanerne at genere de svenske styrker, i Sydøstsjælland opererede »Gøngehøvdingen«, og i Nordsjælland var modstandsbevægelsen ikke mindre aktiv. Så fulgte natten mellem 10. og 11. februar 1659 stormen på København, som omsider gav Danmark oprejsning for de mange nederlag. De svenske tab var store, men den mislykkede storm var ikke krigsafgørende. I den følgende tid erobrede Karl Gustav de syddanske øer og trevlede den nordsjællandske modstandsbevægelse op. Afgørende blev derimod Frankrigs, Englands og Nederlandenes ønske om at få en ende på krigen i Norden og undgå, at Karl Gustav satte sig i besiddelse af Danmark. Med nederlandsk hjælp sejrede en dansk hær ved Nyborg i november 1659, og kort efter afvistes Karl Gustavs angreb på Norge.

I februar 1660 døde den 37-årige svenske konge pludselig, og dermed var der banet vej for fred på de af vestmagterne opstillede betingelser. Først ved Hannibal Sehesteds uventede mellemkomst lykkedes det dog at nå frem til freden i København den 27. maj 1660. Trondheim len vendte tilbage til Norge, og Frederik III beholdt Bornholm mod erstatning til Sverige i skånsk adelsgods. Danmarks uafhængighed var sikret, men som helhed var Roskilde-fredens bestemmelser blevet stadfæstet.

1660-1750

Skattefund fra svenskekrigen

Tre lange krigsår havde udmarvet det danske samfund. De materielle ødelæggelser var forfærdelige. De kongelige slotte og mange herresæder lå forfaldne hen. Antallet af forladte bøndergårde var steget til ukendt størrelse, og byerne var blevet fattige på grund af brandskatninger og ødelæggelse af handelen. Andre menneskelige lidelser fulgte i krigens spor. Mange karle var gået i skov og mose for at undgå at blive udskrevet til svensk krigstjeneste. Nogle blev snaphaner, og faldt de i fangenskab, var døden dem vis. En svensk officer tilfangetog i Sydsjælland 25 snaphaner. »Udaf disse har han ladet den ene ophænge den anden indtil 21 personer, én blev ihjelskudt, én findes her endnu fanget, og to undslap.«

Den værste svøbe var den pest, som kom til landet i slutningen af 1658. Sygdommen ramte hårdt, vel mest fordi befolkningen i forvejen led nød. Fra Ribe, hvor mange mennesker havde søgt tilflugt, forlyder det, at tilstandene var fortvivlede – navnlig for hjemløse, »som på gaderne og for dørene alle vegne i største elendighed ligger, nogle af hunger og tørst forsmægtede, andre syge og døde blandt hinanden.« Man antager, at der i de pestramte midtjyske egne omkom henved 50.000 mennesker af sygdom – et tal, der langt overstiger antallet af egentlig krigsdræbte. Om soldaternes og sygdommens rasen vidner de sølvskatte, som skrækslagne bønder og præster gravede ned i håb om at kunne bjerge dem igen, når det blev bedre tider. For mange blev det aldrig bedre tider.

Det danske samfund var efter 1660 dybt rystet både socialt og politisk. Der havde længe hersket nogen mistillid blandt borgerne til det gamle regeringssystem, og nu brød mistilliden ud i lys lue. Det var Københavns borgere, militæret og – ikke at forglemme – kong Frederik, der havde reddet landet, da det så mørkest ud. Nu krævede man forandring af regeringen.

Rigsrådsadelen måtte indstille sig på forandringer, men hvor langt ville man gå? Herom blev der forhandlet på et stændermøde i hovedstaden i de hektiske efterårsdage 1660. Møde fulgte på møde, og det var klart, at forbundet mellem konge og borgerskab stadig stod ved magt. Da rigsrådet tøvede med at bøje sig, blev byportene lukket, og borgerne gik endnu en gang til volds med musketter og brændende lunter. Denne trussel var ikke til at misforstå, og adelen gav afkald på sin ret til at vælge landets konge. Han skulle nu overtage tronen alene i kraft af, at han var kongens ældste søn. Dermed bortfaldt også hans løfter fra tronbestigelsen. Ganske bogstaveligt gav man Frederik III håndfæstningen tilbage.

Den 18. oktober indledtes den nye tilstand med den imponerende »arvehylding« på slotspladsen. Hele København var på benene for at overvære, hvorledes stænderrepræsentanterne efter rangfølge aflagde deres troskabsed til kongen. I stor hast havde man indkaldt nogle Amager-bønder, som optrådte på fjerdestands vegne. Dem havde man ellers helt glemt under forhandlingerne.

Men hvorledes ville den nye regeringsform egentlig blive? Derom vidste man endnu meget lidt. Regeringen lovede på kongens vegne »med det allerførste at oprette og forfærdige en sådan regeringsform og -måde, at alle Hans Majestæts arveundersåtter skulle have en kristelig og mild regering at forvente.« Dermed havde man ikke sagt for meget, og foreløbig festede man og tømte skålerne, medens kanonsalutter drønede ud over staden.

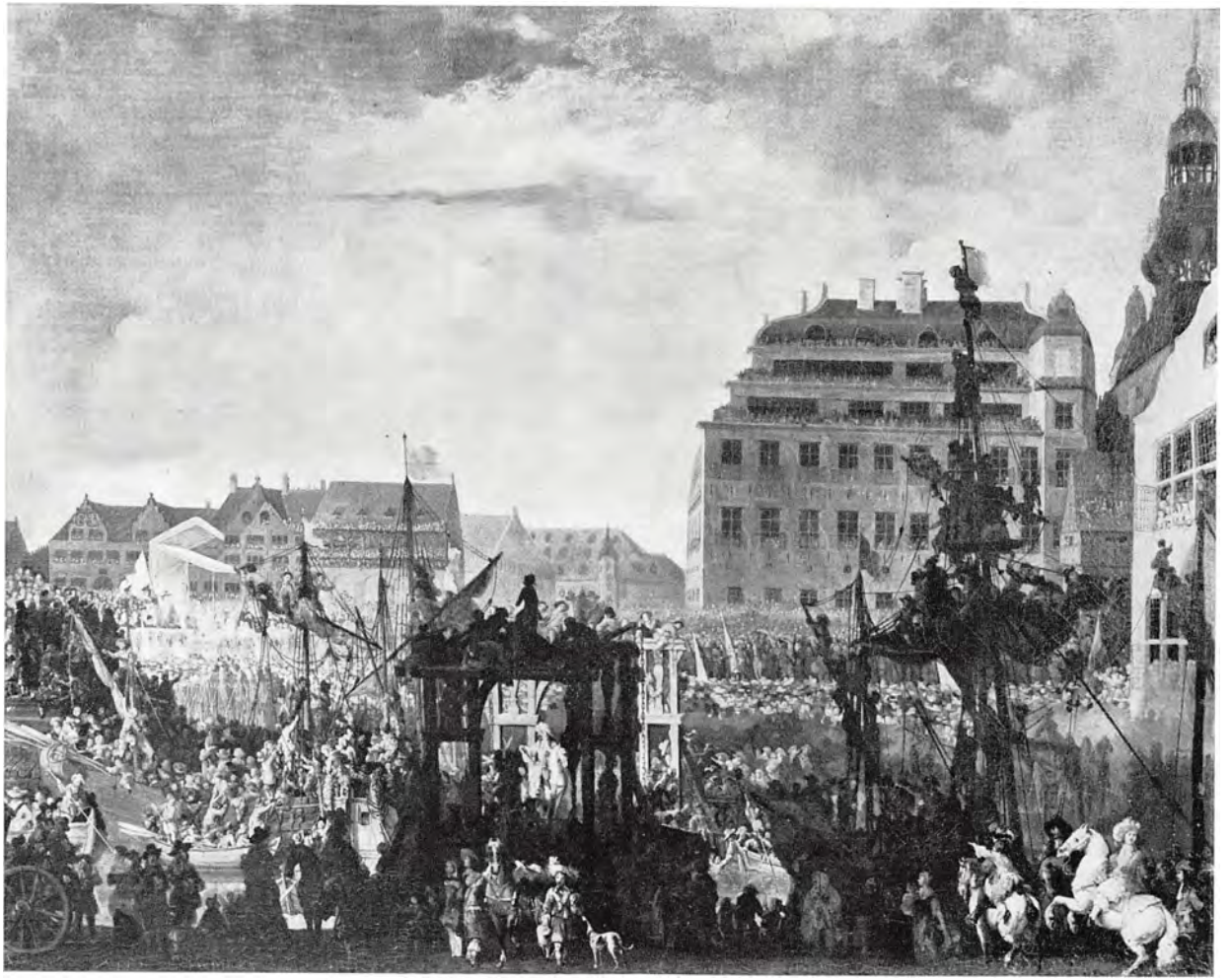

Arvehyldingen 1660

Da stændermødet i København i efteråret 1660 var sluttet, og alle var draget hver til sit, fulgte sidste udspil i den lange regeringskrise. Regeringen lod rundsende et forfatningsdokument, der almindeligvis kaldes Enevoldsarveregeringsakten. Der var ikke længere tale om forhandlinger. Nu var det kun et spørgsmål om at skrive under – eller lade være, hvis man turde. Underskriverne bandt sig til ubrødelig troskab over for kongen og anerkendte, at man havde overdraget ham »arverettighed til Danmarks og Norges riger, alle majestætsrettigheder, absolut regering og alle regaler«.

I virkeligheden var dette noget af et kup, for nok havde man i København gjort kong Frederik til *arve*konge, men *enevolds*konge – det blev han først nu.

Tilbage stod at udarbejde en egentlig forfatningslov, der nærmere fastlagde bestemmelser om arveretten og kongens pligter og rettigheder. Den kom med Kongeloven. Danske og tyske jurister forberedte indholdet; men det var den unge, vidtberejste og verdenserfarne kongelige kammersekretær Peder Schumacher, der formulerede indholdet og skrev loven med egen hånd. Den krævede, at kongen skulle være lutheransk protestant, og at han bevarede sit rige og sin magt uformindsket. Den lovgivende, den dømmende og den udøvende magt var i kongens hånd alene. Kvinder var ikke udelukket fra tronen, men mænd gik forud for kvinder og mænds afkom gik forud for kvinders afkom. Det var et enestående lovarbejde – enestående derved, at Danmark var det eneste land i Europa, der nogensinde fik en *skreven* enevoldsforfatning. Men også enestående i den forstand, at man ikke tænkte på offentliggørelse. Hvad der stod i loven vedkom kun kongen selv og hans efterkommere. Først i 1709 kom der en trykt udgave.

Absolut regering

LEX REGIA
DET ER
DEN SOUVERAINE
KONGE LOV,
SAT OG GIVEN
AF DEN
Stoormegtigſte Höjbaarne
FYRSTE OG HERRE
Herr FRIDERICH Den TREDIE,
AF GUDS NAADE, KONGE TIL DANMARK
OG NORGE, DE WENDERS OG GOTHERS,
Hertug udi Schleſvig, Holſten, Stormarn, og
Dithmarſchen, Greve udi Oldenborg
og Delmenhorſt,
OG AF HANS MAJ. UNDERSKREVEN
d. 14 Novemb. 1665.

I hele Danmarks historie ned til nyere tid har regeringens ledelse i mangt og meget været afhængig af kongens person. Ved enevældens indførelse blev dette forhold mere fremtrædende end nogensinde. Det var sikkert heldigt, at den nye regeringsform blev skabt til en mand, der egentlig ikke var nogen dominerende personlighed. Det ville have stillet alt for store krav til hans efterfølgere.

Man havde svært ved at blive klog på Frederik III. I modsætning til faderen Christian IV ytrede han sjældent sine meninger åbenlyst, skrev kun få breve og havde få fortrolige. Man kan ikke frigøre sig fra en fornemmelse af, at faderens voldsomme dirigeren med andre mennesker – ikke mindst familien – har præget sønnen. Han blev indesluttet og havde vanskeligt ved at skabe kontakt. Han var meget ærgerrig, men turde kun slå til, når situationen opfordrede til det – som i 1660. Halv-svogeren Hannibal Sehested berømmede ham for en ædelmodighed, der endog fik ham til at »afholde sig fra ting, som han én gang måtte have besluttet, når han blev overtydet om, at man tilskyndede ham dertil af lave bevæggrunde og især for penges skyld, hvorvel han har disse nødig«. Kong Frederiks respekt for argumenter hang sammen med hans åndelige tilbøjeligheder.

Som politiker var han snarere den modtagende end den givende part. De store begivenheder kom til ham; han satte dem ikke i værk. Men han havde sans for at finde gode medarbejdere og satte trofasthed meget højt. »Han var meget ædruelig, meget mådeholden, sig selv lig i lykke og ulykke, stedse modig, en fjende af voldsomhed, meget tilbøjelig til at gøre ret,« udtalte Sehested. Frederik III grundlagde en værdig enevælde.

Hans Schack havde ydet riget uvurderlige tjenester. Det var ham, der med fasthed og ro havde organiseret Københavns forsvar under belejringen, da alt nemt kunne være endt i panik. Han var sejrherren fra slaget ved Nyborg i 1659, og han havde stillet sig selv og sine soldater til kongens rådighed under stændermødet i 1660. Han nød Frederik III's ubegrænsede tillid, og det var ham, der blev sat til at reorganisere hærvæsenet. Det gamle regime var brudt sammen under en militær katastofe. Det nye regime måtte – trods dårlig økonomi – demonstrere, hvad det formåede til landets forsvar.

Som professionel soldat – han havde været i krig i tredive år – var Hans Schack overbevist om, at krig var et håndværk, der krævede skoling, lige så vel som andre håndværk. Han foretrak en hær af professionelle, veløvede og altid kampklare tropper. Der var folk nok at få ved krigens afslutning – langt flere end nødvendigt. Efter flere nedskæringer endte man ved en fredsstyrke på 12.000 mand. Det lå vel i underkanten af, hvad Schack anså for nødvendigt, men det var et resultat af et kompromis med spareknivene i skatkammerkollegiet. Dog – feltherren var ikke fanatiker, og han indså meget vel, at der måtte være balance mellem landets formåen og de militære byrder.

Uden begejstring gik Schack med til, at man genoprettede nogle landregimenter sammensat af udskrevne bondesoldater. Han tillagde dem ingen værdi som kampenheder: men selv om de var uvante med våbenbrug, kunne de dog altid tumle spader og trillebøre – og der skulle bygges nye fæstninger.

Med Hans Schacks hærreform kom man bort fra den tilfældige måde, hvorpå man tidligere – ofte i sidste øjeblik – havde måttet skrabe en hær sammen. Den stående hær var altid beredt til at afslå selv et overraskende angreb.

Hans Schack

Ved statsomvæltningen i 1660 forsvandt det gamle adelige rigsråd og fik ikke nogen afløser. Men dermed var ikke sagt, at man overlod den enevældige konge at bære regeringsbyrden alene – tværtimod. Der fulgte en stor reform af centraladministrationen efter. Siden middelalderen var riget blevet styret gennem to kontorer – det »danske kancelli«, der tog sig af Danmarks og Norges forhold, samt det »tyske kancelli«, der fra 1523 tog sig af de kongelige dele af hertugdømmerne samt udenrigspolitikken. At ordningen var forældet havde man længe vidst; allerede i 1650'erne var der tilløb til ændringer, men først efter enevældens indførelse fulgte de store nyskabelser.

Hovedæren herfor tilkommer Hannibal Sehested, der var gift med en halvsøster til Frederik III. I en årrække havde han været i unåde; nu slog kongen imidlertid en streg over fortiden og kaldte svogeren til embedet som rigsskatmester. Mange var brøstholdne over udnævnelsen, men Sehested kastede sig med energi og flid ud i arbejdet. Allerede i januar 1661 havde han en plan klar for det nyoprettede skatkammerkollegium, der blev hans særlige redskab.

Alle statsindtægter skulle for fremtiden lægges ind under dette kollegium, der også skulle stå for alle statens udgifter – især til hær og flåde, til hofholdningen og »den store gælds aflæggelse.« Sagerne blev fremlagt til drøftelse blandt de ligestillede adelige og borgerlige embedsmænd af kollegiet, hvorefter de blev ekspederet eller i kort form forelagt kongen til afgørelse. Hurtigt skabtes efter dette forbillede en række andre kollegier med hvert sit sagområde, og hermed stod det administrationsapparat færdigt, der fungerede enevælden ud – ja, som til dels overlever i de moderne ministerier.

Det var ikke tomme ord, når Hannibal Sehested betragtede »den store gælds aflæggelse« som et af de vigtigste arbejdsområder for det nye skatkammerkollegium. I flere år havde regeringen opgivet at finansiere sine udgifter gennem skatter alene. Man havde måttet optage enorme lån hos pengestærke købmænd, og man skyldte stadig hos leverandørerne af krigsmateriel og andre fornødenheder.

Sehested foreslog, at kreditorerne skulle have deres tilgodehavender dækket gennem udlæg i kronens jordegods til en pris, som regeringen selv fastsatte. Den lå en hel del over vurderingsprisen, så det blev en fin forretning for staten. For at få den bitre pille til at glide ned, så man gennem fingre med den gamle regel, at bøndergårde skulle bevares som bøndergårde. De nye ejere fik lov til at nedlægge de små brug og samle jorden under nye, store avlsgårde. Således opstod f.eks. Nysø og Juelsberg.

Så langt borte som i Amsterdam sad der nu en nyslået dansk godsejer – købmanden Gabriel Marselis, der fik overdraget den forfaldne kongsgård Havreballe ved Århus. Han tog ikke ophold på stedet, men hans søn fik gården ophøjet til baroni under navnet Marselisborg. En anden af kronens kreditorer var den københavnske embedsmand og finansfyrste Henrik Müller, der overtog sytten herregårde. Af jordegods ved Lejre oprettede han hovedgården Lejregård – nu Ledreborg.

At der på denne måde forsvandt mange bøndergårde betød mindre i samtidens øjne, for der var ledige gårde nok at overtage for bondesønnerne. Men der er ingen tvivl om, at oprettelsen af nye hovedgårde kom til at hvile tungt på fremtidige slægtled af fæstere, der som hovbønder skulle levere arbejdskraft til godserne.

Det var en lykke for Danmark, at enevælden kom til verden uden blodsudgydelser. I sin magtudøvelse behøvede kongen ikke at være så despotisk, som loven faktisk gav ham ret til. På den anden side var regeringen heller ikke så kristelig og mild, som man havde stillet i udsigt. I enkelte, men lærerige tilfælde slog man brutalt ned på sine modstandere.

Efter krigene vendte den tidligere rigshofmester Corfitz Ulfeldt hjem fra Sverige, hvor han var kommet på kant med regeringen – nøjagtig som han tidligere var kommet i konflikt med sine landsmænd. Velkommen var han ikke. Han og hustruen Leonora Christine blev holdt i hårdt fængsel på Hammershus, indtil kongen gik på forlig og tillod dem begge at tage ophold på deres godser. De var dog stadig under opsyn, og da ægteparret i 1662 drog ud på en rejse, lignede det nærmest en flugt under falsk påskud. Ulfeldts tidligere så strålende begavelse flakkede nu, som et lys, der brænder ud. Hans sygdom fik ham til at omgås med planer om statskup og omvæltninger. Det var en gal mands mareridt, men den danske regering tog sagen for dens fulde pålydende. Man dødsdømte den bortrejste, gennemførte omhyggeligt en »henrettelse« af en dukke forestillende Ulfeldt, nedrev hans gård i København, udlagde stedet som offentlig plads og oprejste en stenstøtte til evig skam og vanære.

Hans hustru Leonora Christine fik aldrig sin sag for nogen domstol. Den engelske regering udleverede hende simpelthen til den danske, og hun tilbragte 22 år under Blåtårns kobberspir. Hvor vidt hun var delagtig i Corfitz' handlinger kan næppe opklares. Hun følte sig til sin død som hans trofaste og hengivne hustru – altid rede til at afvaske enhver plet, der faldt på hans navn. Hendes erindringer om fængslet – »Jammersminde« – skildrer et rigt udrustet menneskes kamp for at bevare sin værdighed under svære prøvelser.

Skamstøtten fra Gråbrødretorv

Skam og jammer

Leonora Christines trængsler

Som barn af et lille tysk fyrstehus kunne Sofie Amalie ikke se frem til, at hun en dag skulle blive dronning i så udstrakte riger som Danmark og Norge. Hun stammede fra den fornemme, gamle, men ikke velstående Braunschweig-Lüneburgske hertugslægt, der – måske under tryk af fyrstedømmets snævre grænser - havde udviklet både herskelyst og -evner hos sine medlemmer. Hvad hendes husbond kong Frederik måtte savne i energi og selvhævdelsestrang, kunne hun erstatte. Det fik Leonora Christine og andre at føle. Det er svært at være retfærdig, når man skal dømme de to damer imellem. Det var ikke med urette, at Sofie Amalie i sine første år som dronning følte, at Christian IV's begavede og noget forkælede yndlingsdatter søgte at overstråle hende selv. På den anden side tog Sofie Amalie en så lang og grum hævn over rivalinden, at eftertiden nærmest har valgt at samle sympatien om denne alene.

Befrier vi Sofie Amalie fra denne skygge, finder vi en strålende veloplagt kvinde, der i lighed med damerne i »det store århundredes« Frankrig stræbte efter at indtage pladsen ved ægtefællens side som hans kammerat og ligemand. Hun deltog sammen med mændene i jagtens glæder, og hun red med Frederik III på volden under belejringen. Hun var en glimrende værtinde og begavet festarrangør. Samtidens diplomater fremhævede hende som en bedårende aktrice i de små dramatiske optrin, der var på mode i hofkredse.

Ludvig Holberg siger, at »såsom hun var bestandig i sin vrede, så var hun også bestandig udi sit venskab, og i det øvrige besad alle kvaliteter, som zirer (smykker) en stor princesse.« Hun kastede noget af den solglans over hoflivet, man ellers måtte savne i de fattige genopbygningsår.

Dronning Sofie Amalie på jagt

Kastellets »Sjællandsport«

I sommeren 1661 bekræftede Frederik III de rettigheder, som han havde stillet hovedstaden i udsigt i 1658. Det skete – som det hedder i tidens sirlige sprog – fordi »vores kongelige residensstad København udi sidste besværlige krigstid og særdeles udi den hårde belejring sig imod os og vores kongelige hus så tro og lydigt, og imod vores fjender så modig og tapper har betjent, som det den nulevende verden noksom er bekendt og vitterligt.« Kongehusets tilknytning til staden er mærkbar, og det går igen i bestemmelserne, hvor byen får den særstilling frem for rigets andre byer, at den bliver en »fri rigsstad«, hvis borgere er berettiget til at deltage i stændermøder som en »fri rigens stand« for sig selv.

Dette sidste fik mindre betydning, da man ikke mere sammenkaldte rigsstænderne. Til gengæld var det af stor værdi for staden, at den fik et bystyre med vidtgående beføjelser. I spidsen for »magistraten« stod en kongeligt udnævnt præsident, borgmestrene, rådmændene og en forsamling af 32 mænd udvalgt »af de bedste og fornemste borgere«. Magistraten kunne rette henvendelser direkte til kongen uden om kollegierne. Denne ret har staden København benyttet sig af lige ned til vore dage. Rent praktisk blev København »kongens by« derved, at den var sæde for en statsadministration, der ikke tillod kongen at rejse bort fra byen ret lang tid ad gangen. Nye fæstningsværker opstod og gjorde København til rigets hovedfæstning. Med sindsro så borgerne nye volde og grave tage form; de var til deres eget bedste. Men man var langtfra begejstret for anlæggelsen af »Citadellet Frederikshavn« som en fæstning i fæstningen. Borgerne sagde rent ud, at det var en trussel mod dem, og at de ville »knække halsen« på bygmesteren Henrik Rüse. Dog – her viste Frederik III, at han var enevældig også i København. Kastellet blev bygget, og Rüse blev adlet.

Københavns segl
fra 1661

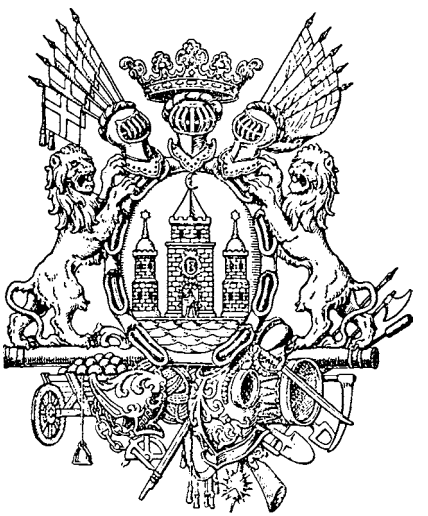

1663

Det er et forbløffende faktum, at de fleste af enevældens konger gik ind til deres betydningsfulde gerning uden at være grundigt forberedt. Dette var allerede tilfældet med Christian V – den første, der besteg tronen som enevældig monark. Hans skolekundskaber var ordinære og middelmådige. En bevaret tegnebog viser, at han besad et vist talent for tegning. Som voksen havde han absolut ikke nogen tilbøjelighed for stillesiddende arbejde; det trættede ham. Han foretrak at bruge sine kræfter og sin krop i halsbrækkende karusselridt, i fægtning og i dans. Militærlivet tiltalte ham også, og parforcejagten elskede han.

Kongeloven havde bevaret den middelalderlige salvingsceremoni som den rette indledning til kongegerningen. Christian V's salving fandt sted i Frederiksborg slotskirke. Han viste, at han virkelig følte sig som Guds »stedfortræder her på jorden«, idet han selv satte kronen på sit og dronningens hoved, for – som han

Enevældens kongekrone

Christian V's salving i Frederiksborg slotskirke

sagde – ingen af kongens undersåtter var længere i stand til at gøre dette.

Men var Christian V virkelig den monark, som kongeloven forudsatte? Næppe. Han var uselvstændig, tilbøjelig til at underordne sig andres vilje – bl.a. moderens, og hans godmodighed forbød ham at gå hårdt til værks mod nogen. Hans ven og nærmeste medarbejder Peder Schumacher – senere greve af Griffenfeld – sagde engang om kongen, at »om man satte ham en pistol for brystet, skulle han tilgive det«. Men trådte man åbenlyst hans værdighed som konge for nær, da kunne den ellers så godlidende Christian V blive dybt fornærmet. Griffenfeld skulle erfare det.

»Gør en stor mand af ham, men gør det langsomt« – med disse ord skal den døende Frederik III i 1670 have anbefalet Peder Schumacher til sin efterfølger.

Allerede på det tidspunkt var vinhandlersønnen fra Købmagergade nået vidt. Takket være en lysende forstand havde han som en halvstor dreng lagt skolegang og universitet bag sig, og han havde – i kraft af faderens formue – tilbragt en halv snes år på rejser mellem Europas hovedstæder. Fra stillingen som kongens bibliotekar var han avanceret til betroede poster inden for administrationen.

Christian V kunne ikke modstå den 35-årige embedsmand. Kongen og sekretæren kunne le sammen. Schumacher tiltalte den træge monark ved sit vid, sin charme, sin elegance – og ved at besidde netop de egenskaber, kongen så bitterligt savnede: bred viden om politiske forhold, evne til at fremstille tingene kort og klart, opridse problemstillinger og træffe hurtige afgørelser. Dertil kom, at han nåede det utroligste ved sin flid. Hans karriere blev kometagtig. Først en udnævnelse til greve af Griffenfeld, til sidst posten som storkansler

Griffenfeld var ikke nogen dybtgående, skabende ånd, og hans værste menneskelige fejl fik næring af hans fremgang. Han blev arrogant, sjuskede med arbejdet, udfoldede en stærk lyst til at dominere og var modtagelig for bestikkelser i et omfang, der måtte forekomme en ellers ret tolerant samtid for voldsomt. Han begyndte også at tale i munden på kongen, når der var andre til stede. Griffenfeld burde have været forsigtigere. Han burde have tænkt på, at ved et enevældigt hof er gulvene glatte. I hvert fald burde han have erindret, at der i hans eget udkast til Kongeloven blev truet med alvorlige straffe over ministre, der ville tilliste sig kongelig magt »ligesom ved rævegrave under jorden».

En stor mand

Det måtte være naturligt for den nye, stærke enevælde at søge genoprejsning for nederlagene til Sverige, så meget mere, som »Sverige ej kan tro, at vi kunne glemme de lande, som de os frataget har,« sagde Christian V. Men før man tænkte på krig, måtte man overveje, hvorledes Danmark skulle placere sig i det storpolitiske spil.

Under Karl Gustav-krigene havde Nederlandene været Danmarks allierede; men et uvejr trak nu op imod Nederlandene. England og Frankrig forenede sig med det formål at erobre og dele områderne. Da Sverige i foråret 1672 tog parti for England-Frankrig, syntes sagen afgjort. Danmark måtte genoplive sin alliance med Nederlandene og dets forbundsfæller. Men mange i Danmark nærede mistilllid til de tidligere allierede. Blandt dem var statholderen i Slesvig og Holsten, Frederik Ahlefeldt, og Griffenfeld. Den første foretrak en væbnet neutralitetspolitik, men var klog nok til at indse, at krigen ikke kunne udsættes i det uendelige. Han blev siddende i hertugdømmerne – langt fra København – med sit særstandpunkt.

Griffenfeld sad i begivenhedernes brændpunkt og *måtte* tage stilling. Han brød sig ikke om krigen – dels fordi han frygtede, at generalerne skulle tage magten fra ham selv, dels fordi han så i øjnene, at Danmark ikke kunne vinde nogen krig, medmindre man havde et tåleligt forhold til Frankrig. Krigen blev erklæret. Man var *med* Nederlandene – *mod* Sverige og Frankrig. Desperat fortsatte Griffenfeld sine forhandlinger med den franske regering. Det blev afsløret – og med afsløringen rejste der sig en storm imod ham. Alle klagepunkter – fra almindelig korruption til højforrædderi – blev samlet til én knusende anklage. Han blev dødsdømt, ført til skafottet, bøddelen sønderbrød hans grevelige våben – og så blev han »benådet«med livsvarigt fængsel. Hans afløser blev Frederik Ahlefeldt, der klart havde udtalt, at kom krigen endelig, måtte den også føres med kraft og energi.

Den 29. juni 1676 gik den danske flåde den korte vej over Øresund og landsatte en hær ved Råå syd for Helsingborg. Blandt de første, der steg i land var Christian V selv. Søfolkene myldrede op i vanterne og råbte »Kongen til lykke, kongen til lykke«. Kongen besvarede råbene ved at svinge sin hat og foretage et par dansende trin. Men det fortælles også, at det første menneske, han mødte, var en gammel kone. Da en anden kone så det, udbrød hun: »Kongen af Danmark kommer til Skåne en torsdag, og en kvinde går ham først imøde. Inte tror jeg, at han får Skåne denne gang.«

Trods onde varsler syntes lykken dog at følge Christian V. Snart var de fleste fæstninger – Helsingborg, Landskrona og Kristianstad – på hans hænder, og i kirkerne oplæste man hans proklamation til skåningerne. Han havde »grebet sine retfærdige våben« for ved deres hjælp at fremtvinge »de under byrden sukkende provinsers befrielse og redning«. Befolkningen blev opfordret til at støtte befrierne, og den våbenføre ungdom blev kaldt under de danske faner. Mange steder lyttede man til ham. Efter den fremgangsrige sommer fulgte en vinter af modgang. Den 4. december samme år stod slaget ved Lund – »et mord og ikke et feltslag«, kaldte svenskerne det. Denne gang vandt den purunge Karl XI af Sverige en klar sejr, men krigen trak længe ud, og den fik en særlig uhyggelig karakter derved, at begge parter appellerede til befolkningens patriotisme og loyalitet. Grupper af snaphaner skød op allevegne som paddehatte. De grusomste overgreb fra begge side blev følgen. Hærene hærgede og huserede i »snaphanebygderne« for at gøre en ende på guerillakrigen – med det velkendte resultat, at civilbefolkningen led mest. Først ved freden i Lund den 27. september 1679 endte mareridtet med en anerkendelse af tilstanden, som den havde været før krigen.

Kongens retfærdige våben

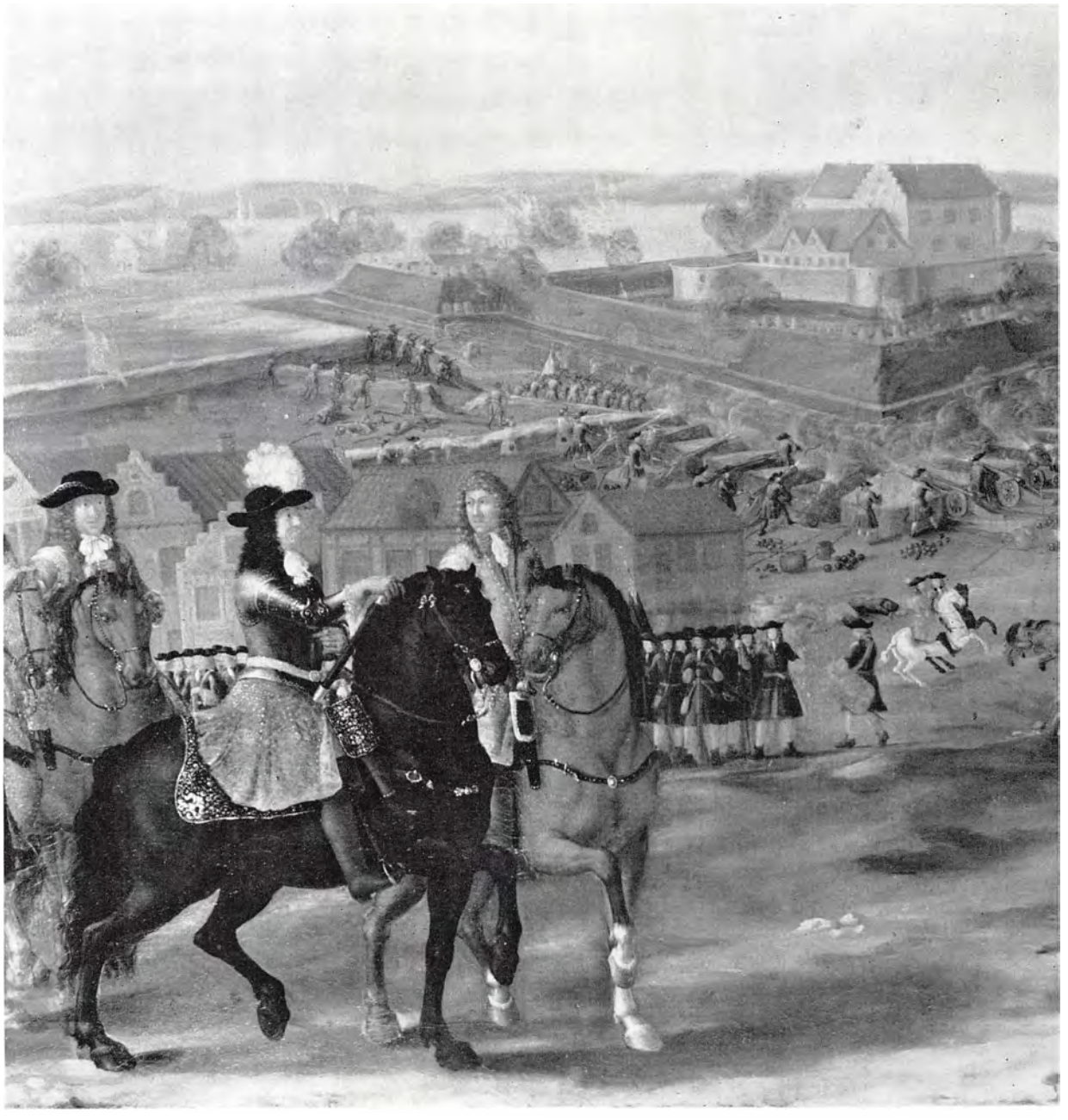

Christian V foran Landskrona kastel

De fleste krige har deres helte, og den »skånske krig« danner ingen undtagelse. Heltens navn er Niels Juel. Han var vel forberedt på en høj kommando, da krigen brød ud, for han havde i sine yngre dage gjort tjeneste under admiraler som Tromp og Ruyter – verdenskendte navne i de år, da nederlandske orlogsskibe beherskede havene. Siden havde han som chef for Holmen i København været med til at genopbygge den danske flåde; men han blev forbigået, da man valgte øverstkommanderende for flåden i 1675. Skæbnen ville imidlertid, at hans chef – en nederlænder – var bortrejst i de kritiske sommermåneder i 1677, da krigen truede med at slutte i et klart dansk nederlag.

Det var svenskernes mål at landsætte en hær på Sjælland – Niels Juels mål at forhindre det. I slutningen af maj slog han en mindre svensk eskadre fra Göteborg, inden den nåede at forene sig med hovedflåden. En måned senere stod den svenske hovedflåde op i Øresund. Den 1. juli gik de to fjendtlige flåder – lurende på hinanden – på nordvestlig kurs mod Stevns. Niels Juel manøvrerede et svensk skib på grund, og da svenskerne ville bringe havaristen hjælp, kom der uorden i deres linje. Efter flådernes vending kom en vinddrejning Niels Juel tilpas. Han styrede sin flåde midt ind igennem den svenske linje, der nu gik fuldstændig i opløsning. Kampen var hård. Et øjenvidne siger: »Stykkerne – dvs. kanonerne – gik som trommestikker på 100 og flere trommer, thi begge parter gav hverandre hele lag.«

Niels Juel sikrede det danske søherredømme og forhindrede et nederlag, men *krigen* kunne han ikke vinde. Da danskerne under fredsforhandlingerne over for den franske mægler udtrykte ønsker om landafståelser, svarede franksmanden: »Min stakkels herre, ikke én landsby.« Stormagten Frankrig fik det sidste ord.

Niels Juel

Mindemedalje for søslaget i Køge bugt

Lige som der kun var én konge, skulle der efter enevældens tankegang kun være én lov for hele riget. Siden Valdemars-tiden havde man haft særlige lovbøger for henholdsvis det jyske, det sjællandske og det skånske retsområde, og selv om Jyske Lov fra 1241 havde vundet stor udbredelse også uden for Jylland, og selv om der i tidens løb var udstedt talrige enkelte love for hele kongeriget, savnede man en lovsamling, der skar igennem lokale afvigelser og bragte lovene i overenstemmelse med en nyere tids retsbevidsthed.

Denne lovbog blev Christian V's Danske Lov. Forordet er dateret 15. april 1683 – kongens fødselsdag. Fire år senere fulgte en tilsvarende Norske Lov, men i Sønderjylland gjaldt fremdeles Jyske Lov.

I forordet til Danske Lov hedder det, at »gudsfrygt og retfærdighed er de tvende fornemste støtter og hovedpiller, med hvilke lande og riger udi deres bestandige flor og velstand befæstes og opretholdes.« Til beskyttelse af disse støtter skulle loven tjene. Selv om loven i mangt og meget hvilede på ældre forlæg – især Jyske Lov, bærer den præg af et mere humant syn på lovbrydere. De middelalderlige loves hyppige brug af dødsstraf for mindre forseelser blev ophævet. Tyveri skulle ikke længere straffes med hængning, men med kagstrygning og brændemærkning, og krybskytteri kunne nu sones med store bøder. Den barbariske brænding på bål af hekse og troldkarle blev også afskaffet, selv om trolddom stadig var strafbart.

Når det drejede sig om majestætsforbrydelser, bibeholdt man imidlertid en straf, der intet savnede i grusomhed. Misdæderen forbrød ære, liv og gods, og hans død skulle være smertefuld. På retterstedet skulle »den højre hånd af ham levende afhugges, kroppen parteres og lægges på stejle og hjul, og hovedet med hånden sættes på en stage.«

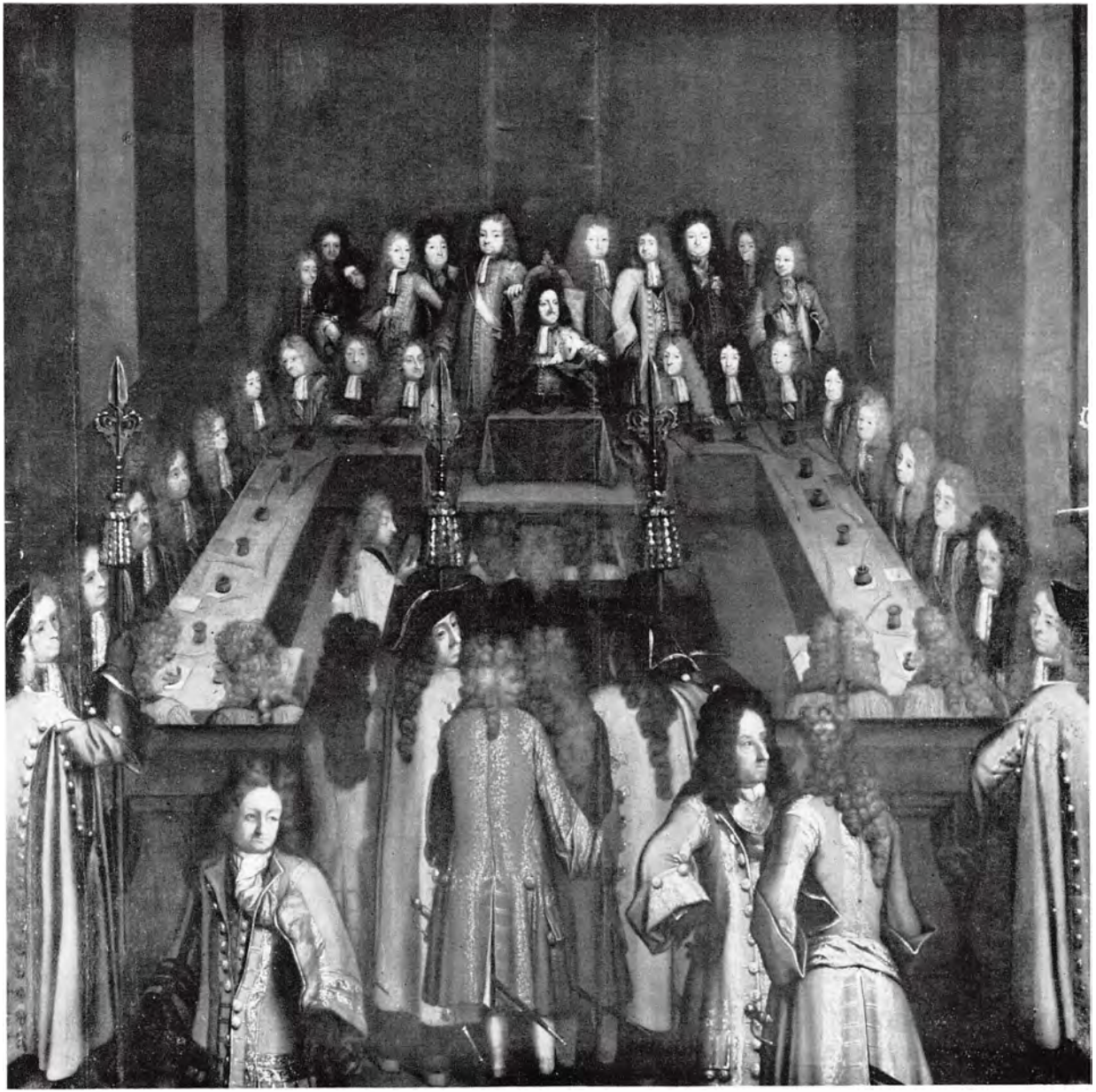

Christian V præsiderer i højesteret

Christian V var vellidt blandt sine arveundersåtter. De følte nemlig, at de kendte ham. De havde let adgang til ham i de kgl. stalde, og de så ham ofte på farter gennem landet. De kongelige rejser er et kapitel for sig. De måtte kunne tage pippet fra mange samtidige, prægede som de var af kongens lyst til kraftudfoldelse. Rekorden nåedes vistnok den 29. juni 1681, hvor kongen brød op fra København kl. 3 om morgenen »og skyndte sig så hurtigt frem, at han ... kom samme dags aften kl. 10 til Kolding«. Det er dog immervæk en strækning på over 200 km med to færgefarter. Tempoet fra parforcejagterne var åbenbart gået kongen i blodet.

De kgl. tilbøjeligheder prægede også hoffesterne, hvor karusselridt indtog en fremtrædende plads. Den foretrukne ringridning var en behændighedsøvelse af betydelig sværhedsgrad, idet rytteren med sin lanse skulle fange en ring, der var ophængt mellem to søjler.

Kongens ridefærdighed kom ham til nytte under hans store rejse i Norge i 1685. Han måtte foretage flere vanskelige ridt ad smalle bjergstier. Farefuldest var passagen over Dovrefjæld, der foregik ad en udhugget sti, »havende på den ene hånd dette forfærdelige fjeld, og på den anden side aldeles intet uden at se ... ligesom udi afgrunden, hvor en stor elv løber«. Kongen beså også historiske steder som kamppladsen ved Kringen, hvor Sinclairs skotske hjælpetropper til Sverige blev nedkæmpet af norske bønder i 1612. Og han inspicerede selvfølgelig militære anlæg og det berømte Kongsberg sølvværk. Der er ingen tvivl om, at farten gennem Norge var ret en rejse efter folkets og kongens smag.

Christian V som ringrider

Ved en »tønde hartkorn« forstod man ganske bogstaveligt en tønde »hårdt« korn – dvs. byg eller rug, og når man ansatte værdien af et stykke landbrugsjord til så og så mange tønder hartkorn, tænkte man på den samlede størrelse af landgildeafgifterne, omregnet til »hårdt« korn efter bestemte takster.

Hartkornsvurderingen fik navnlig betydning, da staten havde måttet aflevere store dele af krongodserne til sine kreditorer efter Karl Gustav-krigene. For at opveje indtægtstabet indførte man nemlig i stedet skat på landbrugsjord, og for at kunne skønne om værdien af den, indsamlede man fra hele landet oplysninger om de enkelte ejendommes landgilde. På det grundlag udarbejdede man amtstuematriklen fra 1664.

Amtstuematriklen var et hastværksarbejde, og regeringen indrømmede, at man modtog »mange og adskillige klagemål over matriklens ulighed.« Dels var den forholdsvise størrelse af landgildeafgifterne forskellig fra sted til sted, dels var mange herregårde sluppet alt for billigt.

Man tog sagen op igen og gennemførte nu en »almindelig landmåling«. Al jord blev målt op i »tønder land«. En tønde land er 14.000 kvadratalen. Derefter vurderede man jordernes godhed eller bonitet. På de bedste jorder medgik der to tønder land på én tønde hartkorn, mens der i Jyllands magre egne gik hele tyve tønder land på én tønde hartkorn. Hermed havde man for første gang opnået at få et nogenlunde sandfærdigt billede af de kongerigske landejendomme, deres størrelse og deres ydeevne. Matriklen fra 1688 var i brug lige til 1844, og hartkornsbeskatningen bestod til begyndelsen af vort århundrede. I Sønderjylland beholdt man plovmatriklen.

Interessen for at skaffe øget viden om landet kom også til udtryk i Det danske Atlas, hvortil professor Peder Resen samlede stof, men ikke formåede at få udgivet.

Almindelig landmåling

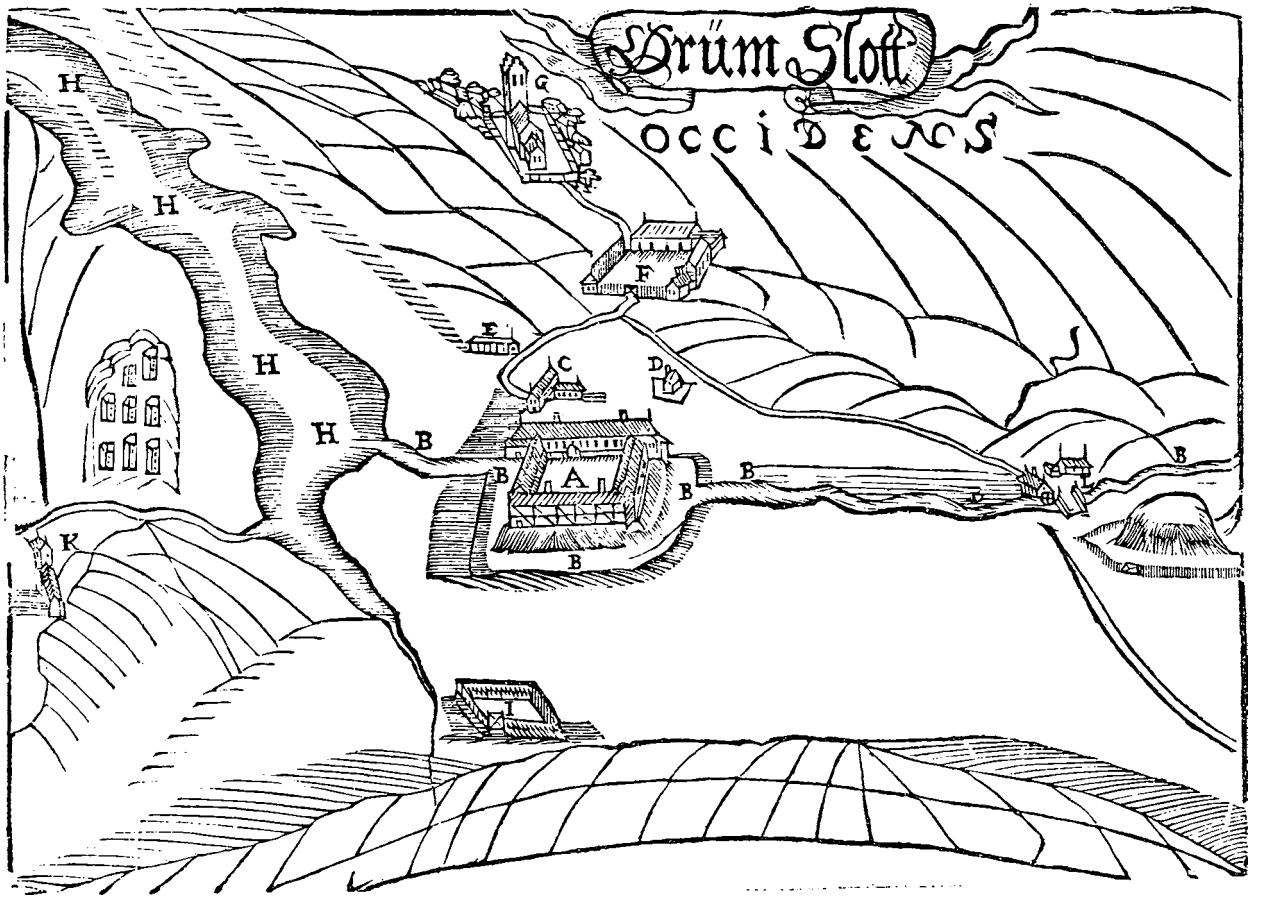

Prospekt fra Resens atlas

Thomas Kingos gravmæle i Fraugde kirke

Enevældens Danmark var et flersproget rige, dansk, norsk, tysk (og plattysk), frisisk, og det er øjensynligt, at mange hofmænd foretrak at udtrykke sig på tysk fremfor på dansk. Præsten, senere biskop Thomas Kingo, der døde i 1703, påstod, at de ikke ville »tage vort vadmelssprog på deres fløjlstunge«. Dette ansporede imidlertid til en konkurrence, der i høj grad kom vort modersmål til gode.

Det danske sprog havde ypperlige dyrkere på den tid. Den muntre Anders Bording, som døde i 1677, skrev letløbende vers:

Hvad er et lag, hvad ere vi
foruden vakre piger?
Det er som Platos monarki
foruden land og riger.
Det er en plov foruden jord,
en kniv foruden skede.
Det er en fod foruden bord,
en fugl foruden rede.

Men malmrøsten i koret var Kingos. Voldsomme lyder hans følelsesudbrud:

Hvad er det dog alt,
som verden opsminker med favr gestalt?
Det er jo kun skygger og skinnende glar,
det er jo kun bobler og skrattende kar,
det er jo kun iseskrog, skarn og fortræd
forfængelighed, forfængelighed.

Hans billeder er storslåede og farvestrålende som barokmalerier, men tonen alligevel ofte inderlig:

Nu rinder solen op af østerlide
forgylder klippens top og bjergets side.
Vær glad min sjæl og lad din stemme klinge,
stig op fra jordens bo
og med din tak og tro
til himlen svinge.

Et vadmelssprog

CAVETO VIATOR
NE NOVUM HOC TE MERE MARMOR
CREDAS:
ARTE RECENS EST SED CANDORE FIDE
ET PRISCA PROBITATE ANTIQVUM
QVOD
NOBILISSIMO ET INTEGERRIMO VIRO
D. CHRISTOPHORO BALSLOV
DN. DE FRAUDEGAARD ASSESSORI IN
COLLEG. CANCELL: REGIO MEDICO APUD
FIONENSES FELICISSIMO SOCERO SUO
INCOMPARABILI
ET FILIAE EIUS LONGE SUAVISSIMAE
BIRGITTA BALSLOV
CONIUGI SUAE SANCTISSIMAE PIENTIS-
SIMAE CHARISSIMAE
THOMAS KINGO
S.S. THEOL. DOCTOR DIOECESEOS FIO.
NENSIS EPISCOPUS
NEC SIBI NEC ILLIS INCVANAE DESIDE-
RIUM GLORIAE SED POSTERITATIS
IN GLORIOSAM EXEMPLI FELICIS
IMITATIONEM ERIGENDUM VOLUIT
PIOS SIC AFFATUS SUCCESSORES:
NULLO MARMOREUS TRASTU LAPIS HAECE SUPERBIT
SED SILET AT MUTO VOS MONET ORE PATRES
COLLAPSO HANC CINERI NOSTRO CONCEDITE PAEM
QVAM PETET ELINGVIS KINGO
UBI FACTUS ERIT.

Ole Rømer

Den anden halvdel af 1600-tallet var en frodig tid for dansk videnskab. Anatomien var et modefag, og blev i København dyrket ved universitets »anatomiske teater«. Så tidligt som i 1623 påviste Thomas Batholin, at arterie- og vene-systemerne forbindes af et fint net af lymfekar.

Endnu større ry vandt Bartholins yngre samtidige Niels Steensen. I 1664 fastslog han, at »hjertet er intet andet end en muskel«, og fem år senere erklærede han, at fundet af forstenede hajtænder i Toscanas bjerge måtte forklares således, at Toscana engang havde været havbund.

Mod det himmelske lys

Ole Rømer gjorde sig først kendt ude i Europa – navnlig for sin opdagelse af »lysets tøven«, dvs. lysets hastighed; men han forstod også at anvende sin viden på praktiske formål, bl. a. deltog han i anlæggelsen af de store springvand i Versailles. Siden vendte han hjem og beklædte en tid posten som politimester i København, hvor han organiserede belysnings- og brandvæsen. Ole Rømer var inddraget i planlægningen af den store matrikel af 1688, og da regeringen besluttede at bringe orden i de mange forskellige skæppe-, tønde- og alenmål, man brugte landet over, blev det Ole Rømer, som fastsatte den danske normalalen og den danske normaltønde. Når man hertil føjer, at han yderligere forestod opmålingen af de danske landeveje, samt at han fortsatte sine astronomiske observationer, vil man forstå, at han var universitetet og samfundet en nyttig mand.

Milevogn fra Ole Rømers tid

Nok var enevælden opstået i kamp mod den gamle adel, men den forholdt sig ikke fjendtlig til ideen om adelsskab – tværtimod. Man så gerne adelen bibeholdt som en særlig stand; men det skulle være en hofadel, der alene modtog sin værdighed af kongens hånd og alene i kraft af den tjeneste, man ydede kongen og riget.

Inden for den nye adel var greverne de fineste. Man opnåede kun denne titel, hvis man ejede et jordegods på mindst 2.500 tønder hartkorn. Kongen kunne da ophøje godset til et »grevskab«, som blev belagt med »majoratsbånd« – dvs. at jorden skulle gå udelt i arv til ældste søn. På sit gods fik greven udstrakt myndighed. Han kunne indsætte præster i kirkerne og udnævne dommere, idet godset tillige var en retskreds – et såkaldt birk. Han kunne anklage godsets bønder og iværksætte mindre straffe overfor dem. Al jagtret tilkom også ham. Vigtigere var dog, at han var fritaget for ordinære skatter af sædegården foruden yderligere 300 tønder hartkorn, samt at eventuelle kreditorer aldrig kunne få adgang til at dække deres tilgodehavende ved at få pant i grevskabets jord eller erhverve dele deraf. En særlig pligt var, at han skulle forestå udskrivningen af bønderkarle til krigstjeneste. Dette gav ham stor magt over de unge bønder.

Knap så fine som greverne var friherrerne. Man kunne blive baron til et gods, der omfattede 1000 tønder hartkorn; men man fik stort set de samme rettigheder.

Den nye adel havde en broget sammensætning. Blandt de første grever var den borgerligt fødte Peder Schumacher. Hans grevskab Griffenfeld lå ved Laurvigen i Norge. Flere tyskfødte indvandrere blev også adlet, og en del medlemmer af den gamle adel bed nederlaget i sig og indtrådte som grever og baroner i den nye – blandt dem statsmanden Jens Juel. Men hans broder Niels – sejrherren fra Køge bugt – holdt sig udenfor.

Orden og system, ensretning og overskuelighed – i mål og vægt, i lovgivning, i administration, ja endog i byplanlægning og arkitektur, det var, hvad den unge enevælde især bestræbte sig på at gennemføre. Men også menneskene selv forsøgte man at vurdere og indplacere, så ingen skulle være i tvivl om, hvad hvert enkelt var værd. Resultatet blev »Christian V's rangforordning«.

Peder Schumacher sagde engang til en embedsansøger: »Jeg og vi allesammen vil sidde på bænk med adelen, men der skal ingen narre til.« Det falder godt i tråd hermed, at regeringen, som havde brug for embedsmænd, men dårligt havde råd til at betale dem, gjorde statstjenesten tiltrækkende ved at spille på forfængelighed og ambition.

»Rang udi sæde og gang« hed den første forordning. Her foreskrev man regler for, hvorledes embedsmændene skulle anbringes ved bordet under taflerne, og i hvilken rækkefølge, de skulle optræde, når de gik i optog. Øverst i rang stod geheimeråderne, »som betjener de højeste charger (stillinger) i vore riger«. Det var folk som storkansleren, skatmesteren, statholderen i Norge, feltmarskallen, generaladmiralen osv. Længere nede kom »herrestandspersoner« som grever og friherrer.

I alle livets forhold blev denne rangordning en rettesnor for korrekt optræden – ja, helt ind i døden fulgte man den, som når det blev fastslået, at kun »geheimeråder, grever, friherrer og obercharger« måtte have seks heste for ligvognen, medens de følgende i rang måtte have fire og ubetitlede bare to.

Samtidig med rangforordningen indstiftedes Dannebrogordenen, og den gamle Elefantorden blev fornyet. Riddere af elefanten – de »blå riddere« – og riddere af Dannebrog – de »hvide riddere« – nåede højt op på rangstigen, men måtte stadig vige for geheimeråderne.

Når de enevældige konger gjorde København til deres residensstad og gav den forrang for alle andre stæder i riget, måtte de til gengæld forlange, at byen levede op til sin værdighed, og det kneb. Vel havde Christian IV givet staden enkelte monumentale bygninger, men det middelalderlige København med de ludende bindingsværkshuse, de snævre stræder og smøger, der gjordes yderligere ufremkommelige ved skure, boder, trapper og bislag foran dørene, alt det eksisterede endnu. I 1665 krævede man gaderne ryddet for disse trafikhindringer, og man henviste gadehandlerne til bestemte torve, da de ellers tilføjede hovedstaden »vanære«.

Den tidlige enevælde falder sammen med barokken inden for arkitekturen. Bygmestrene oplevede deres bygninger som helheder; de lagde vægt på symmetri og på den monumentale virkning. Et vigtigt middel hertil var fremhævelse af facadens midterparti og de afsluttende sidefløje. Alt grupperes omkring en klar midteraksel, der endog kan følges ud i de tilstødende haveanlæg. Sammenhængen i bygningsklodsen understregedes ofte af »pilastre« – dvs. »flade søjler« – i »stor orden«, hvilket betød, at de gik gennem flere etager og bandt hele facaden sammen.

Københavns første barokbygning er kastellets Sjællandsport – opført 1663. Kongerne forventede imidlertid, at den nye adel satte et fornemt præg på hovedstaden, og til det formål udstak man Kongens Nytorv. Den første flotte »gård og hotel« her blev bygget o. 1680 af Christian V's halvbroder Ulrik Frederik Gyldenløve. Denne gård – nu Charlottenborg – viser stilens karakteristiske træk med det fremspringende portparti og de to markante hjørnepavilloner. På landet så man enkelte nye herregårde – f.eks. Nysø ved Præstø og Clausholm ved Randers, men det var en fattig tid, og i det store og hele klarede man sig med, hvad man havde. Kongerne selv blev foreløbigt boende på det lille, håbløst forældede Københavns slot og byggede ikke meget nyt.

Herregården Nvsø

For den gamle adel betød enevældens indførelse en politisk katastrofe. Da rigsrådet forsvandt, mistede højadelen sit greb om rigets styre. Værre var dog nok, at man også mistede sin skattefrihed og ikke længere kunne gøre regning på indbringende stillinger som lensmænd. Der havde i lang tid været dårlige priser på landbrugsvarer, og statsembederne havde været et solidt økonomisk rygstød for betrængte adelige godsejere.

Man havde dog ikke draget adelens ejendomsret til godserne i tvivl, lige så lidt som man fratog dem de rettigheder, godsejere normalt besad. Kunne de holde sammen på ejendommene, klarede de sig også. Enkelte mænd af den gamle adel – f.eks. Hannibal Sehested og brødrene Jens og Niels Juel – fik høje poster under den nye regering, men magthaverne nærede mistanke om, at der rundt omkring på herregårdene blev lagt skumle planer om at styrte det nye regime, og efterhånden som man kunne skifte den gamle adels mænd ud med nye, gjorde man det også.

Tilbage blev da en tilværelse som godsejer, og der er mange eksempler på driftige landmænd i denne kreds. Få nåede dog så vidt som Christen Skeel. Han besad mere end ti herregårde – blandt dem Tølløse på Sjælland, Ulstrup og Gammel Estrup i Jylland. Med rette kaldte man ham »den rige«. Skønt han var stiftamtmand i Viborg, søgte han ikke optagelse i enevældens grevestand. Det var hans stilfærdige protest mod den nye tid. Slægten holdt stand lige til 1725, da Christens sønnesøn blev den første grev Scheel.

Christen Skeel den Rige med sin hustru

Landstrygere

Enevælden elskede regelmæssighed og orden; påpasselighed og flid var dens foretrukne dyder. Det er karakteristisk for tiden, at man så voldsomt bekæmpede løsgængere af alle slags. »Ørkesløshed er en rod til alt ondt,« hedder det formanende i en forordning fra 1683, som skildrer lediggængernes triste skæbne – fra tiggeri til tyveri, fra forbrydelsen til galgen. For at det ikke skulle komme så vidt med folk, pålagde man myndighederne at tvinge »betlere, stoddere og tryglere« til arbejde eller jage dem ud af byen. Forsømte børn skulle sendes til Børnehuset i København for at lære et håndværk. Blandt omstrejferne var de små ikke-danske befolkningsgrupper under særligt opsyn – det gjaldt »jøder, tatere og andre ukristelige personer, som anløber og besviger folk.«

Men man kunne dog ikke se helt bort fra budet om næstekærlighed, og man anerkendte, at der fandtes værdigt trængende. Blev folk ramt af »ildebrand, skibbrud eller anden uformodelig

ulykke, så at kvæg og bæster hastig dør«, kunne de få et betlertegn af myndighederne. Man bar det synligt på brystet, og det gav bæreren ret til at gå fra dør til dør og tigge. Blev man så syg, at man ikke kunne gå ud, modtog man hjælp fra sognets fattigbøsse.

Forbud og forordninger kunne dog ikke løse fattigdommens problem. Et proletariat, der bestod af udstødte kvinder, tyvagtige personer og særlinge, drev om på gader og veje. De levede i evig krig med myndighederne, og de var for mange til, at de kunne udryddes.

Tiggerske

Den unge mand, der besteg tronen i 1699, var i mange måder sin faders modsætning. Han var lille og spinkel af vækst, afdæmpet og mådeholdende i livsførelse. Hvor Christian V havde været et udpræget friluftsmenneske, blev Frederik IV et indendørs menneske. Og så var han langt mere intelligent og arbejdsduelig. Endelig besad han en utrolig sejhed – kald det gerne stædighed – som viste sig under krigens mange hårde prøvelser. Først i det 11. krigsår kom det så vidt, at han måtte indrømme: »Min sundhed og mine legemskræfter viser sig alt for svage til længere at bære krigens uro, møje og omsorg.«

Frederik IV's kundskaber var mangelfulde, hvad der dog i nogen grad blev opvejet af hans sunde fornuft. Det betød imidlertid, at han måtte arbejde hårdt med regeringssager, og han fik ikke megen tid tilovers for kulturel virksomhed. Videnskab og litteratur interesserede ham ikke stort; men kunsten, navnlig den sydlandske, fængslede ham. For første gang siden Christian IV's tid blev der bygget nye slotte i Danmark. To af dem – Frederiksberg og Fredensborg – røber kongens glæde ved italiensk arkitektur.

Kongen hang over sit skrivebord livet igennem – kun afbrudt af rejser, oftest for at inspicere hæren og landmilitsen. »Vi kan ikke tage nogen time, langt mindre nogen dag til rekreation for Os, så vi kunne trække frisk luft ... fordi arbejdet dog skal gøres«, sukkede han. Måske skyldtes kongens arbejdsiver også i nogen grad en frygt for, at embedsmændene skulle tiltage sig den virkelige magt bag hans ryg. Han kunne udvise en vis mistænksomhed; men uden for den snævre hofkreds mærkede man intet til den. Det har vi Holbergs ord for: »Vi talede som i en fri stat ... vi kappedes i skæmt uden frygt.« Og den myreflittige Holberg havde kun lovord, når han erindrede sig kongens flid: »Han troede, det sømmede sig for en konge at dø stående, troede, at ligesom faklerne holder ilden ved idelig at rystes, således bevares kræfterne ved fortsat brug og sløves ved afbrydelse af arbejdet.«

Ved Roskildefreden i 1658 havde man ikke alene måttet afstå alt land øst for Øresund til Sverige. Det var også lykkedes Karl X Gustav at få foden inden for i det Danmark, der blev tilbage. En sidegren af det danske kongehus – hertugerne af Gottorp – sad som herrer over dele af Slesvig og Holsten. De var besvogret med det svenske kongehus og modarbejdede Danmark. Som en følge af Roskildefreden skulle hertugen af Gottorp og hans mandslinje anses for selvstændige – »suveræne« – fyrster; men så stor var Sveriges magt i Nordtyskland, at de næsten blev svenske vasaller.

Christian V havde forsøgt at ændre denne ordning. Sverige svarede igen ved at sende hertugen hjælpetropper. Således stod sagerne, da Frederik IV kom på tronen i 1699. Han fortsatte, hvor faderen slap. En dansk hær gik ind i hertugens lande og ødelagde hans fæstninger.

Men den unge Frederik IV havde gjort regning uden vært. Sverige og Sveriges allierede England og Holland slog hurtigt og hårdt til mod dette forsøg på at omstyrte den herskende magtbalance i Nordeuropa. En engelsk-hollandsk flåde kom i sommeren 1700 til Øresund. Den danske flåde måtte søge ly i København, og fjenden bombarderede hovedstaden fra søen i slutningen af juli. Ganske vist havde bombardementet ingen større virkning; men kun få dage senere – den 4. august – gik den attenårige Karl XII i land ved Humlebæk med en hær.

Denne lynkrig var Danmark ikke forberedt på. Omtrent en måned senere blev der sluttet fred. Det var ikke noget stort nederlag, men dog et nederlag. Sverige beholdt sin magtposition også ved Danmarks sydgrænse. Det skulle blive en livsopgave for Frederik IV at sprænge sig vej ud af den svenske omklamring, men det måtte ske i samarbejde med andre.

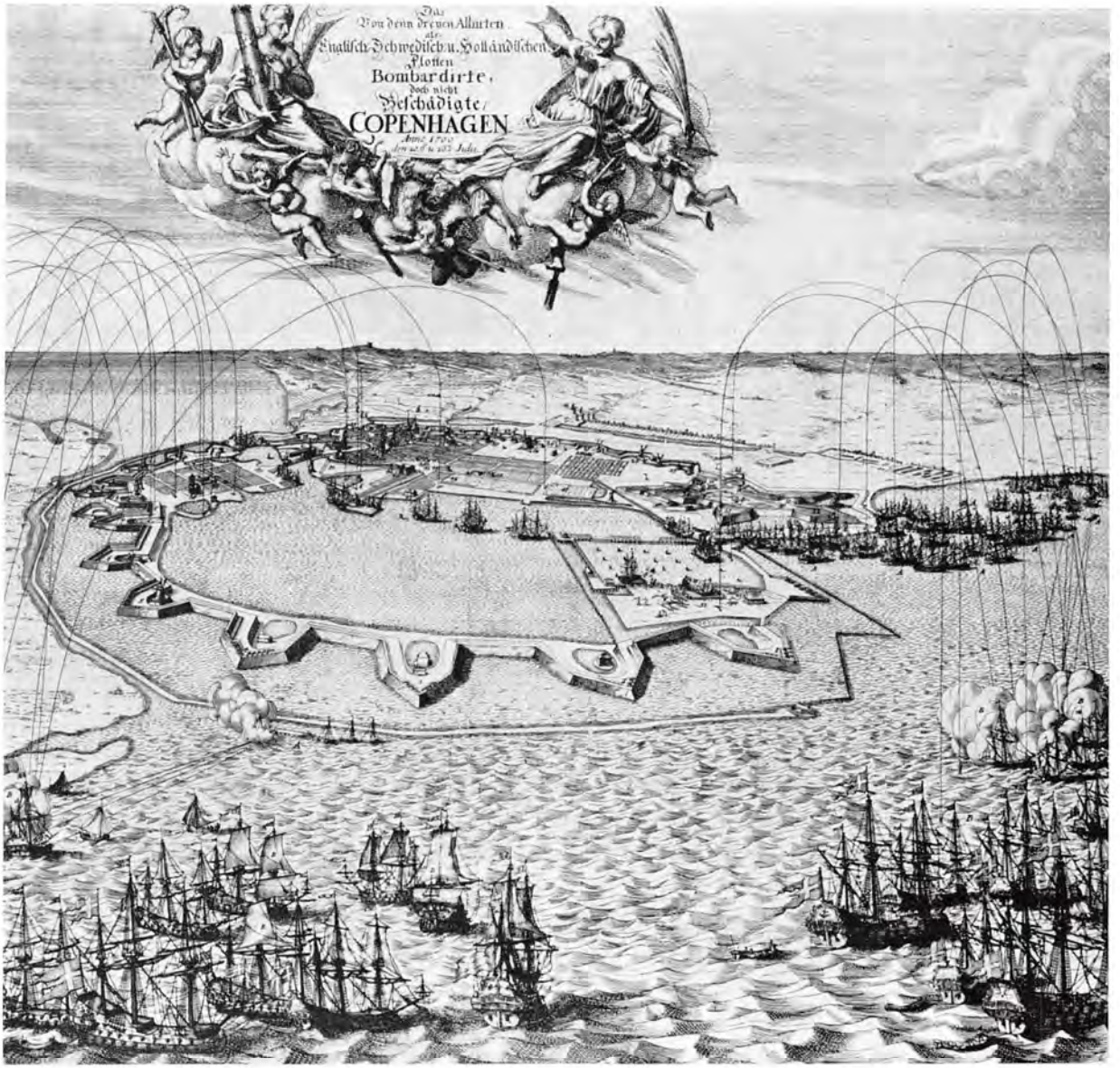

København bombardement 1700

Den korte krig i året 1700 kom som et chok for den danske regering; men man var klar over, at nye store opgør med Sverige kunne ventes, og man forberedte sig. Allerede i februar 1701 gik man i gang med at styrke forsvaret med udskrevne soldater. Man havde stadig den hvervede hær af elitetropper; men for at spare foretrak Frederik IV at udleje dele af den til krigsførende magter. Således gik det til, at f.eks. hertugen af Marlborough havde danske soldater i sin hær under den spanske arvefølgekrig.

Den nye danske hær skulle have en stor udskreven mandskabsstyrke, der ikke holdtes inde som en egentlig hær i fredstid. Man påbød, at alle bondegårde, der ikke i forvejen skulle sørge for ryttere til rytteriet, skulle stille soldater til »landmilitsen« – én for hver tyve tønder hartkorn. Man tog en bondekarl, der tjente hos en af bønderne i lægdet. Han stod i »rullen« i seks år, og i den tid skulle han hver søndag efter gudstjenesten – i de hårde arbejdssæsoner for- og efterår dog kun hveranden søndag – møde til »krigseksercitier«. I alt kom landmilitsen til at omfatte 14.000 mand. Hertil må føjes 2.200 dragoner fra ryttergodset. Forordningen blev mødt med uvilje af karlene. »De skyr landet af frygt for udskrivningen,« hed det. Ganske vist understregede regeringen, at det var forbudt at benytte »nogen hårdhed, hug eller slag« i tjenesten; men den slags påbud tog underofficererne, som skulle indøve mandskabet, temmelig let på. Og ganske vist sagde Jeppe på Bjerget, om sin skrappe kone Nille, at »jeg fik aldrig så mange hug i de ti år, jeg var under malicien, som jeg får på én dag af den slemme kvinde,« men alene dette viser jo, at »malicien« var blevet forhadt på grund af den hårde mandstugt.

Landmilitsen

Siden middelalderen havde man på Sjælland og Lolland-Falster hævdet en retsregel, der kaldes »vornedskabet«. Oprindelig var en »vorned« bare en »værnet« – dvs. en bonde, der stod under godsejerens særlige retsbeskyttelse. Han måtte ikke forlade fødegodset, med mindre han fik godsejerens særlige tilladelse. Ved middelalderens slutning havde den vornede imidlertid kun få rettigheder tilbage – til gengæld så mange flere pligter. Det skete ofte, at de blev købt og solgt.

Rejste den vornede bort fra godset, kunne godsejeren kræve ham tilbage til hjemstavnen. Man sagde, at han blev »delt til stavns«. Vornedskabet gav godsejeren en mulighed for at få »ødegårde« besat med unge bønder, og på de vilkår han selv fastsatte.

Vornedskabet var ikke noget livegenskab, men galt nok endda. Allerede Christian II havde følt sig oprørt ved tanken om det; men man havde ikke afskaffet det. Dette skete først i Frederik IV's tid.Ved forordningen om »Vorned-frihed« fra 1702 blev det århundredgamle vornedskab ophævet efter en vis overgangstid. Kongen gjorde dette, for at bønderne kunne få »des mere lyst, mod og hjerte til at være arbejdsom, flittig og vindskibelig, ja til at vove livet for Os og Fædrenelandet i fornødent tilfælde.«

I sit utrættelige arbejde for undersåtternes bedste havde enevælden altid rigets forsvar med i tankerne.

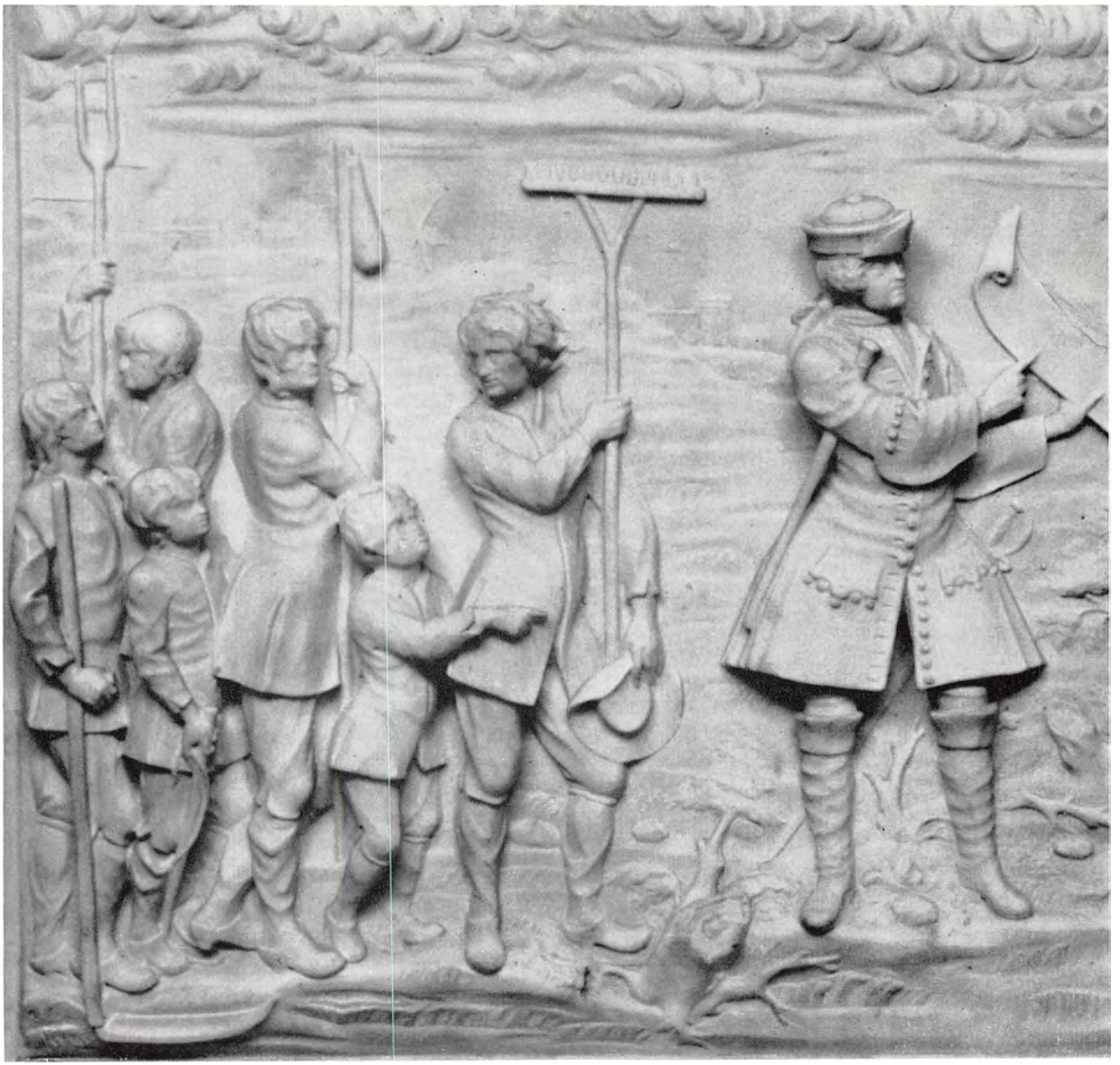

Vornedskabets ophævelse

Selv om Frederik IV var en slider, undte han sig af og til i de yngre år en ordentlig rekreation. I sin kronprinsetid havde han besøgt Italien og lært at sætte pris på landet, og han kan godt siges at have grundlagt den tradition for Italiens-rejser, som senere generationer af danske har taget op i større og større omfang.

I 1708 agtede Frederik IV sig atter til Italien. I begyndelsen af november kørte et vældigt vogntog ud fra Antvorskov. Følget var på knap hundrede mennesker, og kongen rejste selv i en helt ny vogn, der udvendig var prydet med forgyldte billedskærerarbejder. Den indre komfort var forhøjet med et fornemt indtræk af fløjl og taft, og der var godt udsyn gennem de store spejlglasruder. Men trods al denne fyrstelige pragt, rejste kongen halvvejs incognito under titlen »greve af Oldenburg«.

Rejsen tog måneder, men alperne blev dog passeret i så god tid, at man kunne nå at fejre julen i Norditalien. I slutningen af december ankom man til Venezia, hvor kongen blev indlogeret i et af de store paladser ved Canal Grande.

Venezias karneval med de store regattaer på kanalerne var en af datidens største turistattraktioner, og Frederik IV, der elskede selskabelighed og dans, deltog naturligvis også deri. Men han havde også andre adspredelser. Han besøgte glasmagernes ø Murano og indkøbte her kunstfærdige glas, der endnu kan ses på Rosenborg. Og han aflagde besøg i stadens berømte arsenal, hvor man i dagens anledning støbte to smukke kanoner og en mortér. Dogen overdrog straks de tre stykker som gave til den høje gæst, og de kan i dag beses på Tøjhusmuseet. Først langt hen på sommeren nåede kongen hjem til Frederiksborg slot. Han fik snart brug for sine genvundne kræfter, idet krigen stod for døren.

Frederik IV ved en regatta i Venezia

På vejen hjem fra sin Italiens-rejse gjorde Frederik IV ophold i Dresden hos kurfyrst August den Stærke af Sachsen, tillige konge af Polen. Storslåede hoffester kastede glans over opholdet, men formålet var langt alvorligere. Man forhandlede om en ny alliance mod Sverige, og den 28. juni 1709 blev der sluttet forbund mellem Danmark, Preussen og Polen-Sachsen. Formålet var et fælles angreb mod svenske besiddelser. Kun en halv snes dage senere ramtes Sverige af den militære katastrofe ved Poltava. Hovedarmeen gik til grunde, og Karl XII flygtede. Under disse omstændigheder var Rusland velkomment som allieret, og man indledte slutopgøret med den svenske stormagt.

Danmarks nærmeste krigsmål var igen tilbageerobringen af de skånske provinser. I november 1709 gik hæren atter i land ved Råå syd for Helsingborg, – »det hele var overmåde skønt og magnifikt at se og høre.« Der var ingen modstand, og fremrykningen gik glat. På hærens rustvogne havde man malet de manende ord: »Nu eller aldrig«, og et hyldestdigt skrevet i anledning af offensiven bærer den optimistiske titel »De overblevne gamle danske hjerters frydesang over Frederik IV's lykkelige landgang«.

Sandheden var imidlertid, at en menneskealders målbevidst og heldigt forsvenskningsarbejde havde indskrænket antallet af »danske hjerter« betydeligt, og befolkningen huskede alt for vel Den skånske Krig og den terror, der fulgte i partisankrigens spor. Man forholdt sig afventende og overlod opgøret til militæret alene.

Krigen blev heller ikke støttet tilstrækkeligt helhjertet fra København, og det var så meget mere uheldigt, som det svækkede, men langtfra slagne Sverige fandt en overlegen leder i Magnus Stenbock (»Måns Bock«). Afgørende var det danske nederlag uden for Helsingborg den 10. marts 1710. Efter at hestene var stukket ned og rustvognene med den stolte devise brændt, blev soldaterne evakueret til Sjælland. Hermed havde man for altid afskrevet drømmen om Skånes tilbageerobring.

Nu eller aldrig

Den svenske stormagts sammenbrud, der indledtes ved Poltava og sluttede med Karl XII's fald en halv snes år senere, var et storpolitisk drama, som var rigt på omskiftelser.

I 1710 havde Magnus Stenbock med held afvist det danske angreb på selve Sverige. Hans næste opgave blev at frelse de svenske provinser i Nordtyskland og fremtvinge en fred. I efteråret 1712 førte han en hær til Stralsund, hvor alle de magter, der havde sammensvoret sig mod Sverige, pressede på. Stenbock gik i offensiven – stærkt opmuntret af Karl XII fra hans fjerne eksil i Tyrkiet. En dansk hær brød op fra Holsten for at møde de allierede styrker ved Gadebusch syd for Wismar. Danskerne nåede i midten af december frem til mødestedet, men det gjorde de andre ikke, så Stenbock kunne endnu en gang tilføje Danmark et knusende nederlag; men den danske hær kunne dog i nogenlunde orden trække sig tilbage til Jylland. Frederik IV havde ikke tabt modet; han sagde: »Terningerne ligger på bordet. Gud kan gøre alt godt igen.«

Stenbocks sejrrige, men svækkede hær fulgte efter den danske. På vejen ødelagde han Altona; byen blev brændt af, og Stenbock mente siden, at dette måtte være grunden til, at »Guds velsignelse veg fra mig«. Men Gud holder som bekendt ofte med de største hære, og de var imod Stenbock. Danmarks allierede nåede endelig frem; den svenske hær blev klemt mellem skjolde – den danske hær nordfra og de andre sydfra. Stenbock søgte tilflugt i den lille gottorpske fæstningsby Tønning med 13.000 mand. Hans stilling var håbløs. I maj 1713 overgav han sig med hele hæren. På den danske sejrsmedalje afbildede man en tålmodig elefant, der til sidst vandt over den buk, der havde forskanset sig i en tønde. Det var en rimelig fremstilling af forholdet. Stenbock blev slet og ret knust af overmagten.

Stenbock i Tønning

Tønnings overgivelse

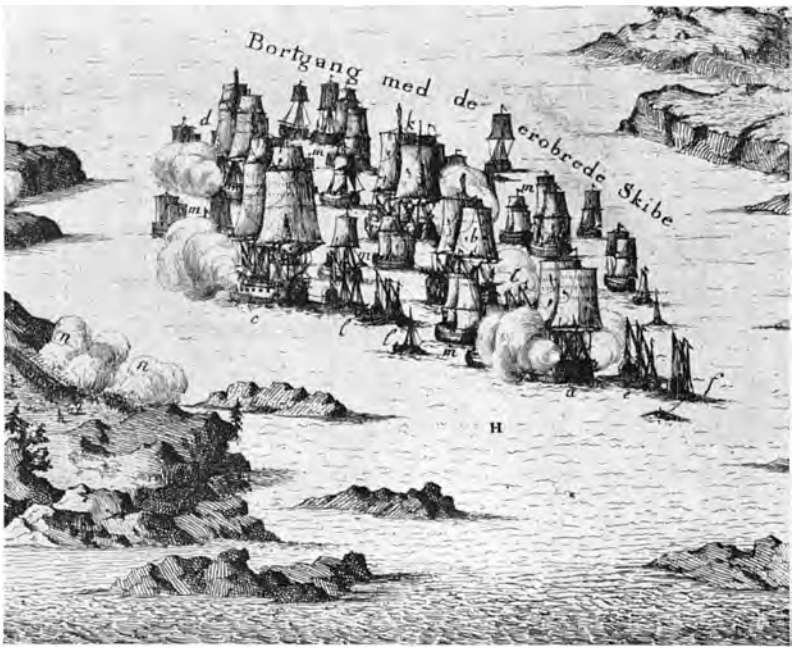

Dynekilen

I den nationale bevidsthed har den danske hær kun spillet en underordnet rolle i sammenligning med den plads, man har skænket flåden; men sandheden er, at den danske flåde – omend hjemmehørende i København – kun halvvejs var dansk. Den var lige så meget norsk.

Der blev talt både dansk og norsk ombord på den fælles flåde, der bandt de to riger sammen, men de to navne, som under Den store nordiske Krig brændte sig fast i bevidstheden, var begge norske: Huitfeldt og Tordenskjold.

Den første var en moden mand, og hans indsats blev den pligttro og offervillige søofficers. Da hans skib »Dannebrog« kom i brand i Køge bugt den 4. oktober 1710, besluttede han at blive liggende, hvor han var, frem for at søge redning for sig selv og udsætte den øvrige flåde for fare. Øjenvidner beretter, at »folkene entrede ud i bovsprydet. Så slog flammerne udefter og brændte gøsen (vimplen) af. Da faldt folkene i vandet. Siden

brændte ilden dybere ned og kom til krudtet. Da sprang hun op i små smuler«.

Der står eventyrglans om Peter Wessel, den norske knøs, der på få år nåede rang af viceadmiral. Han elskede søen; hans mest fremtrædende karaktertræk var dristighed, handlekraft og ridderlighed. Det første viste han i mange skærmydsler med overlegne fjender, og hans fjender talte surt om »utidig courage«. Sin handlekraft viste han, da han ødelagde en vigtig svensk transportflåde i fjorden Dynekilen og siden erobrede fæstningen Marstrand. Hans ridderlighed kom frem, da han efter en hård, men uafgjort kamp, tillod sig at skåle med sin modstander. Tordenskjold havde ingen andre regler for korrekt opførsel end sit eget temperament, og det førte også til hans egen tidlige død.

Peter Tordenskjold

Gottorp

Når man tager i betragtning, hvor hårdt der blev kæmpet, og hvor stor militær fremgang, der trods alt blev opnået under Den store nordiske Krig, kan resultaterne for Danmarks vedkommende synes små. De skånske landskaber blev ikke vundet tilbage. Gevinsten kom alene ved sydgrænsen. Man slap af med huset Gottorp i hertugdømmet Slesvig – man fik langt om længe tornen trukket ud af foden.

Allerede i 1658, da hertugen af Gottorp takket være sit svogerskab med den svenske konge havde imødeset en strålende fremtid for sig og sit hus, havde der lydt advarende røster. »Om ti

eller tyve år vil tiderne være andre,« sagde Christian Rantzau. Den gottorpske hertugslægt fulgte Sverige både i storhed og fald. I de år, da Sverige endnu var på toppen af sin magtudfoldelse, opførte man det pragtfulde residensslot ved Slesvig by, men det var næppe bygget færdigt, før lynet slog ned.

Magnus Stenbocks kapitulation i Tønning beseglede gottorpernes skæbne. De havde bundet sig til Sverige og blev ofret, da det faldt. Ved freden på Frederiksborg i juli 1720 afskrev Sverige al indflydelse i Slesvig. Samtidig udstedte stormagterne Frankrig og England en garanti for, at den danske konges herredømme rakte lige til Ejderen. Det følgende år indkaldte Frederik IV repræsentanter for de slesvigske stænder på Gottorp slot og lod dem aflægge en hyldningsed. Man mente hermed at have fastslået, at skellet mellem de kongelige og de ikke-kongelige dele af Slesvig var slettet.

Samme år fyldte Frederik IV halvtreds år og fik i fødselsdagsgave af sin hustru Anna Sofie et »Arvehyldningsbæger«, der foruden et billede af hyldningen bærer inskriptionen: »At anden halve part af Slesvig Danmarks blev / den fjerde Frederik med flid igennemdrev.« Det var sande ord, men desværre kunne nyordningen kun løse problemerne for en tid.

Ejderbægeret og Hyldningsbægeret

Frederik IV's interesse for rigernes administration viste sig bl.a. på den måde, at han skaffede dens folk ordentlige arbejdsforhold. Trods krigens alvorlige anspændelse af statsøkonomien, rejste han i årene 1716-20 et hovedsæde for administrationen, en kancellibygning, efter tegning af generalbygmester J. C. Ernst. Den lå lige over for Københavns slot – nu som nabo til Christiansborg. Efter murfarven kaldes den for »Den røde Bygning«, og den er – helt ned til vor tid – blevet et symbol på den højeste forvaltning, selv om ministerierne for længst har bredt sig over hele Slotsholmen og langt ud i byen.

På den anden side af Den røde Bygning lå Anna Sofie Reventlows gård. Takket være hendes ægteskab med kongen, blev slægten Reventlow stærkt repræsenteret i nabohuset – så stærkt, at man skumlede og talte om »Den reventlowske Bande«. Det vides dog ikke at have været til skade for nationen. Storkansler blev i 1721 kongens ungdomsven og Anna Sofies svoger greve Ulrik Adolf Holstein til Holsteinborg. I kraft af dette embede var han chef både for Danske og Tyske Kancelli. Han havde stor indflydelse på udenrigspolitikken, hvor han lagde større vægt på et godt forhold til England end til Rusland. Det betød indledningen til en tiltrængt firs-årig fredsperiode for Danmark.

Den røde Bygning

Frederik IV var i sine yngre år en noget vidtløftig natur, der til dronning Louises største sorg og harme umuligt kunne holde sig på dydens vej. Allerede i 1703 vovede han at byde hende et ægteskab til venstre hånd med den preussiske gesandts datter frk. Vieregg. Da hun døde allerede året efter, trøstede han sig med den afdødes »husfrøken«, den senere grevinde Schindel.

Eventyret i kongens liv blev imidlertid den smukke Anna Sofie, datter af den afdøde storkansler Conrad Reventlow. Han så hende første gang ved et maskebal på Koldinghus i 1711 og blev straks indtaget i den yndige og temperamentsfulde 19-årige pige. Denne gang var kongens lidenskab mere bestandig. Året efter gennemførte han en romantisk bortførelse fra Clausholm med påfølgende bryllup – atter til venstre hånd. Da dronning Louise døde i 1721 fejrede kongen på ny bryllup med sin elskede. Det skete allerede dagen efter den afdøde dronnings begravelse. Er der noget at sige til, at man frygtede uroligheder i forbindelse med parrets første indtog i København?

Da Frederik IV satte kronen på hovedet af sin udkårne, erklærede han, at han ønskede »al lykke og velsignelse med den«. Ægteskabet skænkede dem virkelig megen lykke, men den var ikke uden skyggesider. Kronprins Christian forblev trofast over for mindet om sin moder og vendte dem ryggen. Deres tre børn døde alle som små, hvad de forklarede sig selv som en Guds straf for et syndigt forhold. Med årene blev Frederik IV stærkere og stærkere grebet af religiøsitet. Dette var næppe uden betydning for hans senere reformer.

Anna Sofie Reventlow

Interiør på Clausholm

Rytterskolernes indskrifttavle

Indtil Frederik IV's tid havde almueundervisningen på landet været yderst mangelfuld. Forholdet blev forbedret lidt ved en forordning i 1708. Den krævede, at sognene skulle lade en degn eller »andre skikkelige og bekvemme« mænd undervise børnene. Til gengæld skulle de aflønnes med græsning til et par stykker kvæg eller noget brændsel. Undervisningens kvalitet har sikkert svaret til aflønningens beskedne størrelse.

Det store fremstød kom først i 1721, da man overalt på de kongelige ryttergodser oprettede skoler – i alt 240, som skulle drives for indtægter fra godset. Skolerne var nette hvidkalkede bygninger med tegltag. Skolemesteren havde lejlighed i den ene halvdel af huset, medens den store skolestue lå i den anden. Her modtog alle distriktets børn over fem år undervisning hver dag. De fem-otte årige gik i skole om formiddagen, medens de ældre børn kom om eftermiddagen.

Børnene skulle lære Luthers katekismus – »ord for ord at oplæse udenad«. Hertil kom almindelig læsning, regning og skrivning. Undervisningen begyndte hver dag med salmesang og en lille andagt, og den sluttede med en gennemgang af et par artikler fra Danske Lov. Man indprentede lærerne, at de ikke måtte »med hug og slag ilde mishandle børnene«. Skulle der tages disciplinære midler i brug, måtte de bede forældrene om at gøre

det. Til gengæld kunne man også kræve forældrene afstraffet, hvis de holdt børnene hjemme fra skole.
På stentavler anbragt over døren til skolehusene takkede kong Frederik Gud for at have nået 50-års alderen ved godt helbred; »Ti yder jeg min tak og breder ud dit navn / og bygger skoler op, de fattige til gavn.«

Børn foran et skolehus

Ved aftenstid den 20. oktober 1728 galede den røde hane over marketenderens hus i Store Clemensstræde (Frederiksberggade) i København. Det regnede kraftigt, men en storm fra sydvest fik alligevel branden til at brede sig. Snart var de tilstødende gader fyldt med nysgerrige, som hindrede sprøjterne i at nå frem. Uvedkommende militære og civile prøvede at tage kommandoen, hvilket bragte alt i forvirring. Byens kommandant, der burde have truffet en hurtig beslutning, undlod til gengæld at gøre det. Han lod Vesterport forblive lukket, så man ikke kunne få adgang til vandreserverne i stadsgraven.

Branden rasede i tre dage. Den åd sig frem mod Nørreport og Gothersgade. Trinitatis kirke med universitetsbibliotekets rige samlinger brændte. 69 gader lå i ruiner; 1670 ejendomme var blevet til aske; 3650 familier var hjemløse.

Tragedien virkede lige straks overvældende; men snart udgik der fra regeringen et initiativ til at få en genopbygning i gang. Byggematerialer blev gjort billigere, idet man fritog dem for told. De nyopførte huse blev skånet for forskellige offentlige afgifter i en kortere eller længere periode alt efter, hvor store husene var. Bygmesteren J.C.Krieger lavede standardudkast til de nye huse, der næsten alle fik en gavlformet kvist over gadefacaden. Disse »ildebrandshuse« har lige til vor tid givet store dele af det gamle København en særlig karakter.

Da det alligevel gik for langsomt med genopbygningen, oprettede man i 1731 Københavns Brandforsikring, og det lokkede de tøvende til at sætte deres penge i fast ejendom. Kun ni år efter katastrofen var dens spor næsten slettet. Af de mange hundrede brandtomter lå nu kun et par enkelte ubebyggede tilbage.

København Nytorv med rådhuset efter branden 1728

Christian VI
med familie

Det var et meget lidt repræsentativt kongepar, der besteg tronen i 1730. ChristianVI var en lille vissen mand med en stor nedadbøjet »selvherskernæse«; Sofie Magdalene var en bleg og stivnet nipsgenstand fra et fattigt tysk fyrstehus. Ingen kunne se på dette ægtepar, at de faktisk havde giftet sig på grundlag af gensidig sympati. Deres pompøse salving stod i et påfaldende modsætningsforhold til hovedpersonerne. De store biskoppelige ord, der var bestemt af kongen selv, gjorde ham til en ætling »af den ældste, ædleste og ypperste kongestamme, ikke alene i kristendommen, men endog i den ganske bebygte og bekendte verden«. Baroktidens pomp og svulst havde gjort den slags vendinger naturlige; end ikke hofmændene tillod sig at fnise.

Kongeparret lagde kolossal vægt på deres værdighed. Derfor måtte også de ydre rammer bringes i orden. Københavns slot måtte vige for det vældige Christiansborg – et dansk Versailles, og man opsatte jernkæder omkring slottet. Det skyldtes vistnok, at man ville holde larmen fra den kørende trafik på afstand, men det virkede, som om man ville holde folket borte. Ceremoniellet ved hoffet var stift og tungt. Hoffolkene bevægede sig rundt i slottet som »mekanisk legetøj«, og det smittede af på byen udenfor. Holberg siger, at københavnerne, der førhen havde været »lystige som kalve«, nu blev »ærbare og alvorlige som gamle katte«.

Kongen følte, at der var noget galt. Han havde i virkeligheden behov for kontakt med andre, men havde vanskeligt ved at skabe den. I et selvkritisk øjeblik skrev han: »Det er vist, at vi lever som eremitter.« Han ville gerne bryde ud af isolationen, men formåede det ikke. Kun i sit ægteskab fandt han nogen menneskelig lykke. På sin elleve-års bryllupsdag indstiftede dronningen en dekoration, der kaldtes »Ordre de l'union parfaite« – »ordenen for det fuldkomne ægteskab«. Den blev uddelt til dydige hoffolk. Alt var fint og fornemt og korrekt – og frygtelig kedsommeligt.

Det var en uskreven lov for enevældens konger, at de skulle opleve deres lande og riger ved selvsyn. Dette kunne end ikke Christian VI sætte sig ud over, hvor lidet egnet han end var til rejselivets strabadser.

Blandt kongeparrets få store pligtrejser indtager Norgesrejsen i 1733 en særstilling. Ikke blot var den meget langvarig, på 4 måneder og 11 dage, og udstrakt, 436 mil; den gav også majestæterne en ukendt adspredelse og menneskelig kontakt. Rejsen var lagt stort an, idet følget talte ikke mindre end 188 personer. Det må derfor have været en oplevelse for folkene i Moss at overvære herskabernes måltid. En skipper følte sig da også så beæret, at han vedblev at salutere fra sit skib. Ikke uden lune lod kongen ham takke »og fra kælderen tilsende vine, at han kunne slukke den stærke hidsighed, ham deraf måtte forårsages ombord«.

Nordmændene ydede også deres. Under opholdet i Frederikshald dansede syv guldbrudepar for selskabet, hvorved de viste, »at deres grå hår og høje alderdom i ingen måde forhindrede dem endnu til at fornøje sig over deres lands-faders og -moders høje nærværelse«. Mindre fornøjelig var passagen over Mandseidet på Vestlandet, hvortil selskabet ankom i småbåde. Vogne kunne umuligt benyttes. Kongen måtte stige til hest, »og undertiden også bemøje sig med at gå til fods«. Til dronningen og hendes fru moder blev der konstrueret særlige bærestole, »som ved bønderne blev frembragt«. De andre i følget måtte gå eller ride, frøknerne på tværsadler, »helt besværligt og dem uvant«. Norgesrejsen afsluttedes sidst i september, efter at deltagerne havde besøgt Kongsberg sølvværk, krydset Dovrefjældet og nået så nordligt som til Trondhejm. En direkte følge af den vellykkede tur blev betydningsfulde reformer for norsk bjergværksdrift og skovbrug.

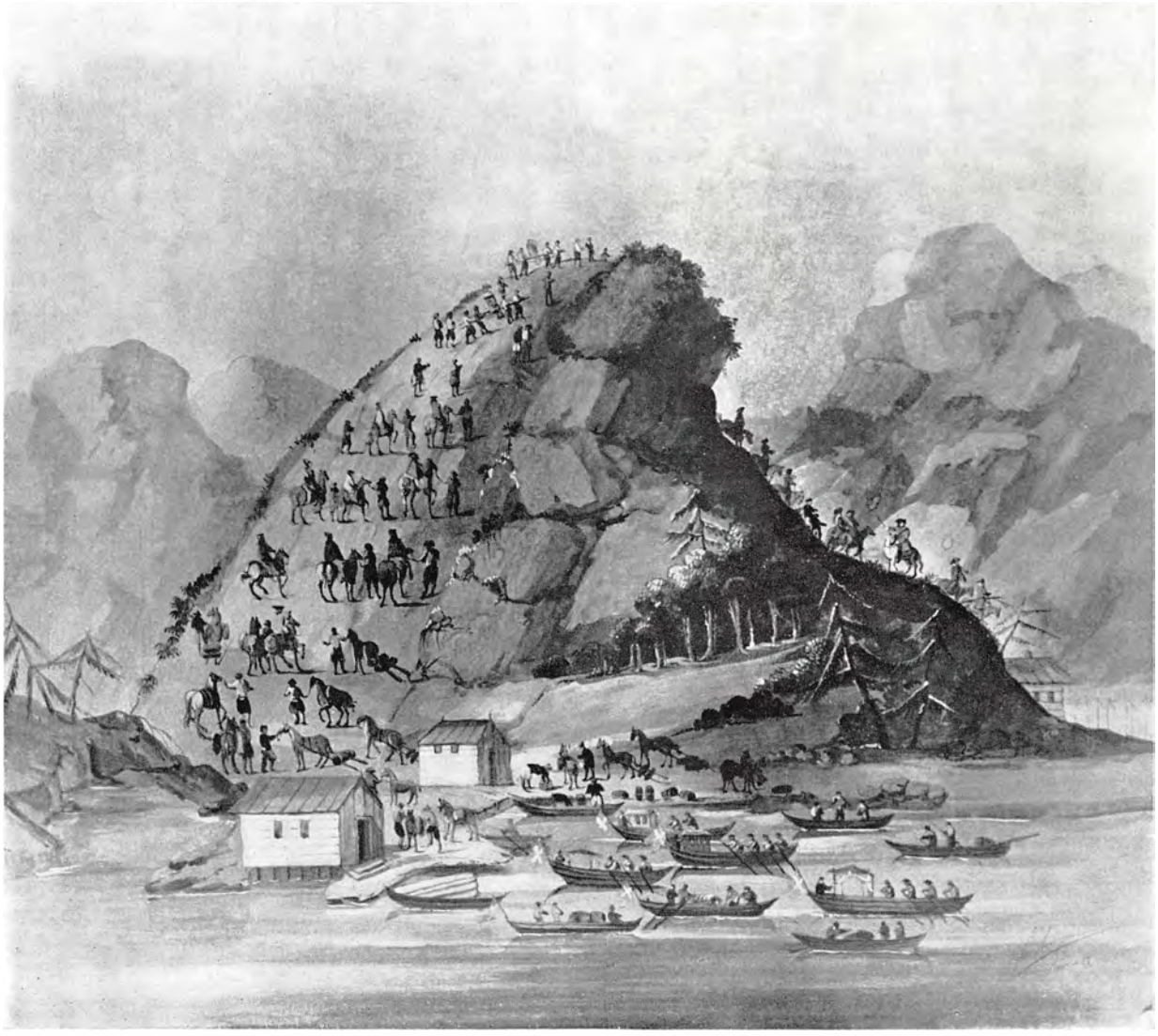

Passagen over Mandseidet 1733

Gammel stivsindet lutheranisme og nye krav om følsomhed og inderlighed brødes i den danske kirke i Christian VI's tid. Man påbød præsterne, at de på prædikestolen skulle afholde sig fra »al skænderi og larmen, især imod de såkaldte pietister«.
Disse pietister var ellers spagfærdige folk, der bare ønskede at sætte hjertet over forstanden i deres forhold til Gud. De følte et aktivt fællesskab med Gud og ønskede hans vilje omsat i handling. Mission og skolegerning var deres mærkesager, og dette nød sympati og støtte både hos den aldrende Frederik IV og hans søn og efterfølger.
Pietismens salmedigter var den sønderjyske præst Hans Adolf Brorson. Han var opfyldt af viljen til at være god for Jesu skyld, men tynget af syndsbevidsthed klamrede han sig til troen – den eneste vej til frelse. Hans salmebog fra 1739 bærer navnet »Troens rare (sjældne) Klenodie«. Brorson higede efter et møde med Kristus. Det fornemmes i salmen:

Hans Adolf Brorson

Den yndigste rose er funden,
blandt stiveste torne oprunden,
vor Jesus, den dejligste pode,
blandt syndige mennesker gro'de.

En lettere toneart mærkes i julesalmen: »I denne søde juletid skal man sig ret fornøje,« men ellers skildrer han menneskets afmagt over for Guds mægtighed i et billedsprog, der må have rystet tilhængere af enevælden af Guds nåde:

Gik alle konger frem på rad
i deres magt og vælde,
de mægted ej det mindste blad
at sætte på en nælde.

Interiør fra Christianskirken på Christianshavn

Allegorisk fromhedsbillede

For mange kom pietismens dybe følsomhed som en ventet og ønsket fornyelse af det religiøse liv, og i sit væsen appellerede den mere til den enkelte, der følte kaldet, end til samfundet. Men i det enevældige Danmark så man anderledes på det. Christian VI mente, det var hans pligt at gennemføre fromhed blandt undersåtterne, og det var ikke let. Skønt folk kom hviledagen i hu, holdt de den ikke hellig. Selv skærtorsdag og langfredag blev brugt til »forfængeligt arbejde og ufornødne forretninger« – ja endog til »verdslige forнøjelser, vellyst og andre laster«. I 1735 indførte regeringen tvungen kirkegang; forsømmelser blev straffet med bøder og gabestok. Kun livsnødvendigt arbejde såsom brødbagning og markarbejde i høsttiden kunne tillades om søndagen. Beværtningerne skulle holdes lukket og byportene stængt, så folk ikke kunne gå ud på spadsereture. Festligheder var strengt forbudt om søndagen, såvel som »komedie-, skue-spil og deslige ting.«

Hvor ringe indflydelse alt dette havde på befolkningens fromhedsliv ser man bedst af den hurtighed, hvormed de strenge love forsvandt igen, da man ikke længere havde en Christian VI til at opretholde illusionen om et land i bøn og salmesang. Men én ting blev dog stående. Det var konfirmationen, som blev indført i 1736, i tohundredåret for reformationen. Konfirmationen var de halvvoksne børns »bekræftelse udi den dem i dåben skænkede nåde«. Hvad de som spæde havde modtaget som gave, skulle de nu bekræfte. Derfor indførtes der også en konfirmationsforberedelse, der afsluttedes med en offentlig eksamination. I den officielle konfirmationsbøn indflettede man ønsket om, at de, der således fornyede dåbspagten, måtte blive »gode og lydige undersåtter, så at enhver, der frygter Gud, skal ære kongen«.

Hand har slaget os, hand
skal forbinde os. Osea. 6.

Grønland var et gammelt »skatteland« under Norge, men i realiteten havde forbindelsen været afbrudt siden ca. 1400, og man havde kun vage efterretninger om de nordbo-kolonier, der var skabt deroppe i middelalderen. Christian IV havde søgt at genskabe kontakten med landet, uden at der var kommet ret meget ud af det. Først efter afslutningen af Den store nordiske Krig blev det alvor. Man oprettede et handelskompagni, der skulle hjemtage og forhandle grønlandske varer, og man udsendte en missionær.

Det var Hans Egede – en præst fra Nordnorge. Han kaldte sig selv »en mand med uroligt gemyt og brusende affekter«. Havde han ikke været det, ville han næppe heller have kunnet klare opgaven. Da ekspeditionsskibet »Håbet« efter et par måneders sejlads fra Bergen i sommeren 1721 stod ind i Godthåbsfjorden, mødte Hans Egede ikke, som han havde drømt om, efterkommere af de gamle nordboere, men grønlændere af den stamme, der kaldes Thule-eskimoer.

Det var en skuffelse, men Hans Egede og hans hustru Gertrud Rask affandt sig med den og begyndte en missionsvirksomhed blandt grønlænderne. Han fik et meget venskabeligt forhold til sin menighed, og skønt deres levevis var primitiv, var Hans Egede ikke utilbøjelig til at mene, at de ejede dyder, der var sjældne derhjemme. »Deres begærlighed strækker ikke videre end til nødtørftige ting. De vide ikke af pragt og hovmod, hader og fortrykker ikke hinanden, de ej heller vindicerer sig (gør krav på) nogen magt og herredømme over hinanden. Kortelig, de er fornøjede med deres stand og vilkår og plages ikke af unødige bekymringer.«

Missionen vandt kun langsomt frem, og handelskompagniet, der støttede Hans Egede økonomisk, gik det kun småt med. Interessen for Grønland var dog vakt og fik næring af det grønlandske optog i København 1724. Her præsenterede kompagniet sine varer i åbne både, og som æresgæster deltog to grønlandske fangere i kajakker.

Hans Egede

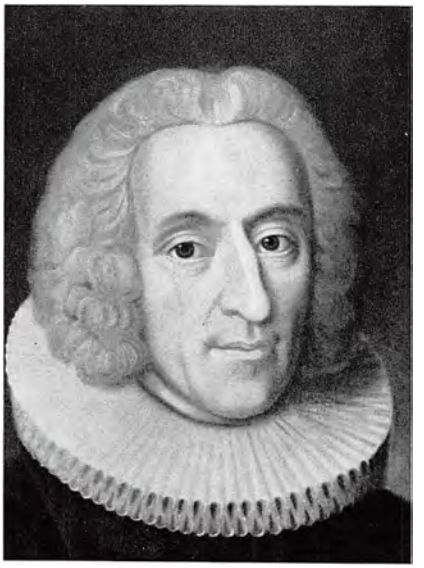

Grønland var et gammelt »skatteland« under Norge, men i realiteten havde forbindelsen været afbrudt siden ca. 1400, og man havde kun vage efterretninger om de nordbo-kolonier, der var skabt deroppe i middelalderen. Christian IV havde søgt at genskabe kontakten med landet, uden at der var kommet ret meget ud af det. Først efter afslutningen af Den store nordiske Krig blev det alvor. Man oprettede et handelskompagni, der skulle hjemtage og forhandle grønlandske varer, og man udsendte en missionær.

Det var Hans Egede – en præst fra Nordnorge. Han kaldte sig selv »en mand med uroligt gemyt og brusende affekter«. Havde han ikke været det, ville han næppe heller have kunnet klare opgaven. Da ekspeditionsskibet »Håbet« efter et par måneders sejlads fra Bergen i sommeren 1721 stod ind i Godthåbsfjorden, mødte Hans Egede ikke, som han havde drømt om, efterkommere af de gamle nordboere, men grønlændere af den stamme, der kaldes Thule-eskimoer.

Det var en skuffelse, men Hans Egede og hans hustru Gertrud Rask affandt sig med den og begyndte en missionsvirksomhed blandt grønlænderne. Han fik et meget venskabeligt forhold til sin menighed, og skønt deres levevis var primitiv, var Hans Egede ikke utilbøjelig til at mene, at de ejede dyder, der var sjældne derhjemme. »Deres begærlighed strækker ikke videre end til nødtørftige ting. De vide ikke af pragt og hovmod, hader og fortrykker ikke hinanden, de ej heller vindicerer sig (gør krav på) nogen magt og herredømme over hinanden. Kortelig, de er fornøjede med deres stand og vilkår og plages ikke af unødige bekymringer.«

Missionen vandt kun langsomt frem, og handelskompagniet, der støttede Hans Egede økonomisk, gik det kun småt med. Interessen for Grønland var dog vakt og fik næring af det grønlandske optog i København 1724. Her præsenterede kompagniet sine varer i åbne både, og som æresgæster deltog to grønlandske fangere i kajakker.

Hans Egede

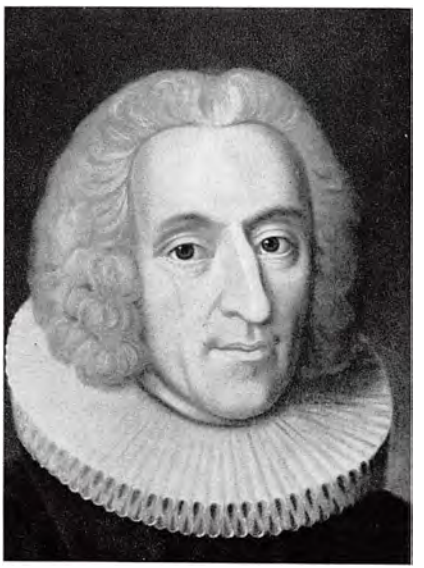

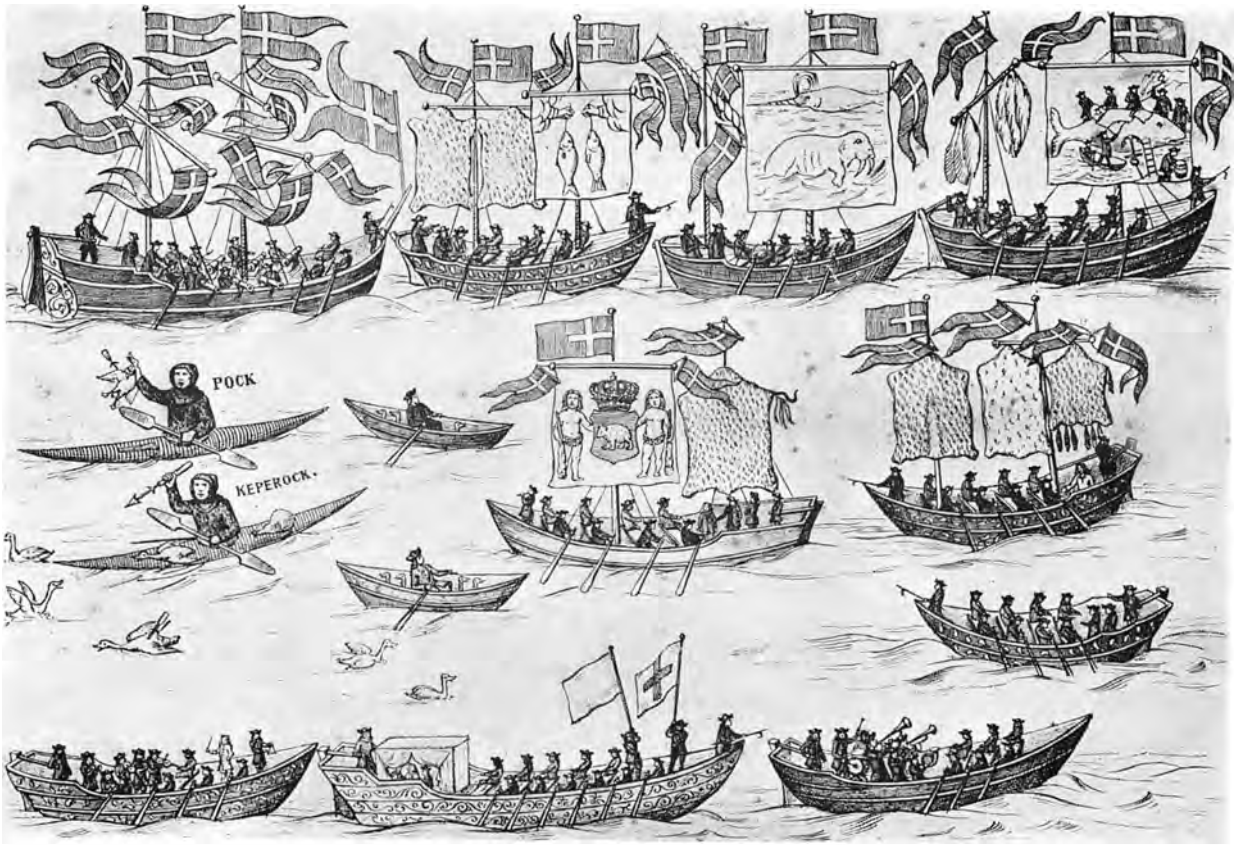

Grønlandsk bådefest i København 1724

Grenadér fra 1740'rne

Den hvervede hær, landsforsvarets kerne, var sammensat af mange nationaliteter – dog navnlig tyskere. Man foretrak udlændinge for ikke at affolke dansk landbrug. Inden en mand blev optaget i hæren, undersøgte man, om han var mindst sytten år, om han var sund og rask osv. Tjenestetiden var lang. I livgarden og grenadérkorpset bandt man sig til mindst tolv års tjeneste, i de andre regimenter til otte år. Det var dog ikke muligt at skaffe frivillige nok, så man greb også til »presning« – dvs. tvangshvervning. For at trække arbejdskraft til de nyoprettede manufakturer, lovede man, at de aldrig skulle »af pressen eller hvervning vorde inkommoderet«.

Deserteringer var en alvorlig plage for hvervehæren. I princippet blev det straffet med døden, men almindeligvis nøjedes man med at lade synderen løbe spidsrod, og for at gøre tjenesten mere tillokkende og tålelig, tillod man, at ti mænd ud af hvert kompagni kunne gifte sig. Det var i reglen de samme, man kaldte frimænd. De var fritaget for daglig tjeneste og kunne leve i byen som købmands- og håndværkssvende eller arbejdsmænd. Dog skulle de holde deres militære færdigheder vedlige, og de var stadig underkastet visse regler. Naturligvis stod frimændene til rådighed for kompagniet med øjeblikkeligt varsel.

Når tjenestetiden udløb, kunne soldaten forløves. Hermed vendte han for alvor tilbage til det civile liv og måtte finde sig et erhverv. Det var ikke let. Gamle soldater ernærede sig ofte som marskandisere, dragoner også som slagtere, indtil det blev forbudt. Svage og syge veteraner modtog særlig hjælp, og soldaterkonerne kunne få anvist arbejde i spindefabrikkerne; men var der ikke plads, fik de lov til at »ombære fisk, frugter, østers og citroner til købs.«

Kolonien Trankebar på Coromandelkysten, som var erhvervet på Christian IV's tid, lå som et monument over en drøm, der stædigt nægtede at gå i opfyldelse. Det store handelseventyr var udeblevet, men man vedblev at håbe på bedre tider. Det var meget vanskeligt at få danske til at tage ophold i kolonien. Alene vinden var en daglig prøvelse, da den blæste »så hed som en bageovn«. Det var almindeligt, at dødsdømte fik deres straf eftergivet, hvis de ville rejse derud. Europæere blev sjældent særlig gamle i Indien.

På Christian VI's tid blomstrede den danske kolonihandel endelig op. I København grundlagde man Det kongelige oktrojerede danske asiatiske Kompagni med hovedsæde på Christianshavn. Kompagniet fik eneret på al dansk handel med Kina og Indien, og byen Trankebar med fortet Dansborg blev overdraget det som støttepunkt. Det betød en blomstring for den danske koloni. På tyve år førte man ladninger til en værdi af to millioner rigsdaler til Trankebar, og man hjemførte varer for omtrent det dobbelte beløb. Der var stor efterspørgsel på indiske bomuldstøjer og silkestoffer, men også varer som peber, sago, ibenholt og indigo lod sig let afsætte med fortjeneste.

Den danske handel på Guldkysten i Afrika og Vestindien blev også organiseret i et kompagni, og dermed var man rede til at gennemføre en yderst fordelagtig »trekanthandel«. Danske skibe førte europæiske varer til Guldkysten, hvor de omsattes til negerslaver. Disse blev ført til de tre danske øer i Vestindien Skt. Thomas, Skt. Jan og Skt. Croix. Her afsatte man slaverne og tog rørsukker ombord til videre forhandling hjemme. Denne handel blomstrede på et tidspunkt, da et mere humant menneskesyn var ved at gøre sig gældende i Europa. Det afstedkom en pinagtig samvittighedskonflikt hos folk som den danske greve Ernst Schimmelmann, der på den ene side gerne ville være menneskeven – på den anden side nødigt ville gå glip af profitten.

Plan over Trankebar

Da regeringen opmuntrede til genopbygningen af hovedstaden efter den store brand i 1728, tænkte man også på, at næringslivet skulle trives rigere end før. Der skulle bygges fabrikker – »manufakturer« kaldte man dem – og fabrikanterne fik at vide, at de kunne få andel i de rettigheder, der fra regeringens side blev skænket de brandlidte.

Tidens økonomiske tankegang kaldes merkantilismen. Den ligger bag regeringens ønske om »at se vort eget lands provenuer (dvs. produktion), der til underdanernes ... skade rå og ufabrikeret til andre stæders fordel bliver udført, her fabrikeret, og hvorved så mange fattige underholdes kunne«. Man søgte altså på én gang at øge beskæftigelsen og mulighederne for indtjening.

I Christian VI's tid gik man videre. Kongen erklærede, at han ville »udi alle optænkelige og mulige måder favorisere og understøtte« de påtænkte uld- og silkemanufakturer. I begyndelsen af 1740'rne meddeltes det, at der blev fremstillet mere end seks forskellige slags silketøj og fem slags uldtøj her i landet »af forsvarlig godhed og til upåklagelige priser«. Desværre var en af de mest effektive støtteforanstaltninger et generelt importforbud for de samme varer, og det var ikke just til gavn for forbrugerne.

I sammenhæng hermed var det også regeringens ønske, at så meget som muligt af udenrigshandelen blev fragtet på danske skibe – ikke mindst varerne fra kolonierne. Thi, som regeringen sagde, også skibsfarten burde yde sit til »negotiens (handelens) rette drift, som er det meste og retteste middel til enhver partikulærs (enkeltpersons) som og det algemene væsens bedste«.

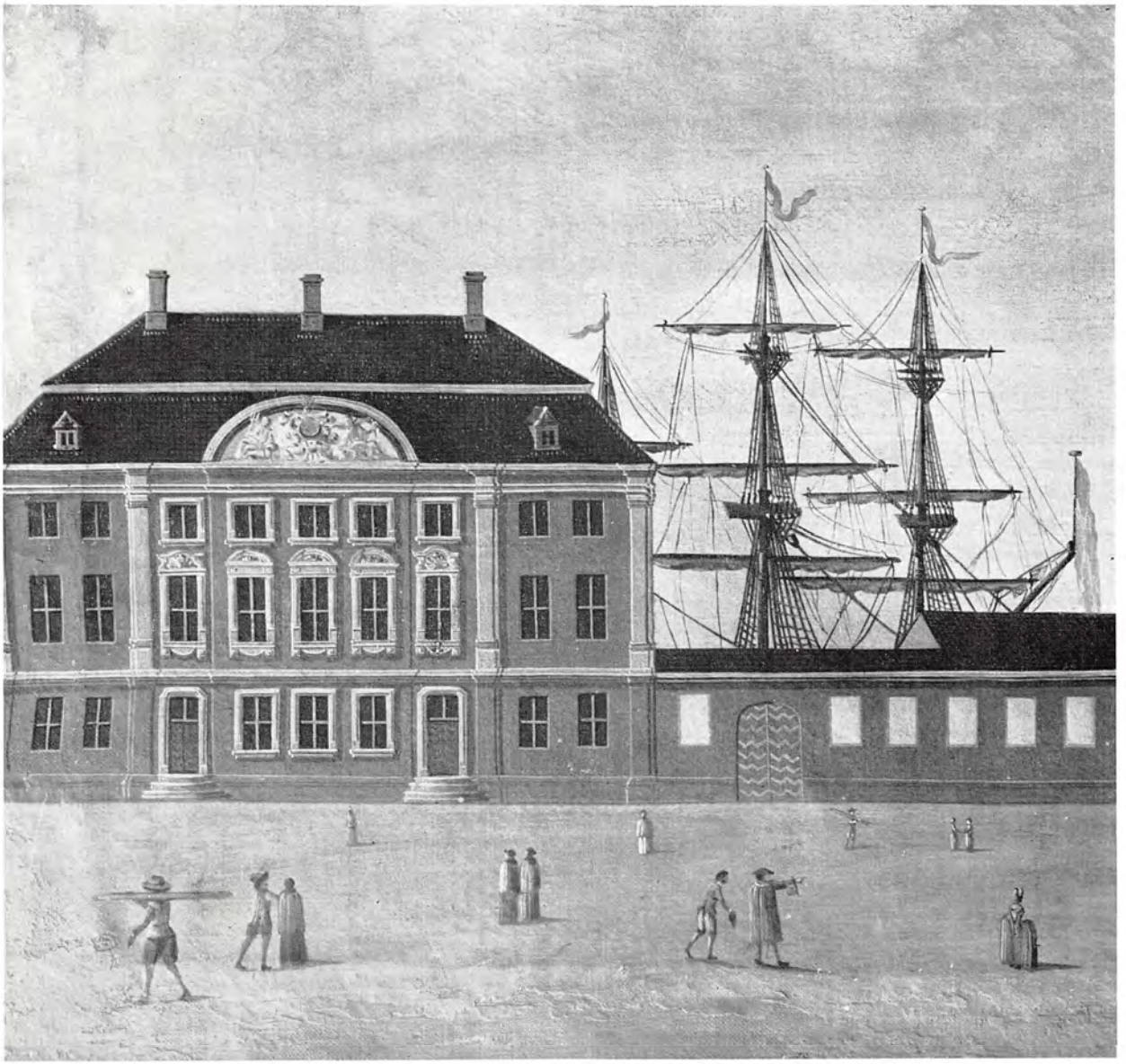

Asiatisk Kompagnis bygning i Strandgade på Christianshavn

Sømanden Christian Drakenberg, som efter hvad der blev sagt, opnåede en alder af 146 år, blev i 1695 taget til fange af mauriske sørøvere i Middelhavet. I femten år var han slave – først i Tripolis, siden på Cypern og endelig i Aleppo; men det lykkedes ham til sidst at flygte sammen med tre landsmænd.

For at spare danske søfolk for denne hårde skæbne, oprettedes der i 1715 en »slavekasse«. Herefter kunne man frikøbe fanger hos »barbaresquerne«, som man kaldte de nordafrikanske stater. På en snes år befriede man ikke mindre end 163 slaver.

Det løste imidlertid ikke problemet omkring søfartens sikkerhed, så medens Danmark i øvrigt havde fred, udbyggede man stadig flåden. I 1740'rne blev sørøverne atter ret nærgående i Middelhavet, og man tænkte alvorligt på at lade danske krigsskibe ledsage handelsskibene. Bare rygterne herom var imidlertid nok. I 1746 kunne en dansk eskadre hente en aftale hjem med deyen af Algeriet. Han lovede at afstå fra angreb på skibe under dansk flag mod en mindre årlig godtgørelse.

Handelsflåden voksede stærkt i denne periode. Fra sit værft på Christianshavn søsatte købmand Andreas Bjørn et halvt hundrede skibe på kun femten år. Og orlogsflåden viste nye veje, idet man under stor opmærksomhed indviede en imponerende dok på Christianshavn i 1739. Selv flådens største skibe kunne sejle ind i dokken, der siden blev pumpet tør. Helt op til udbruddet af Den første Verdenskrig vedblev man at reparere skibe i dokken.

Både handels- og orlogsflåde stod godt rustet til at bære og støtte Danmarks handel på Asien og Amerika.

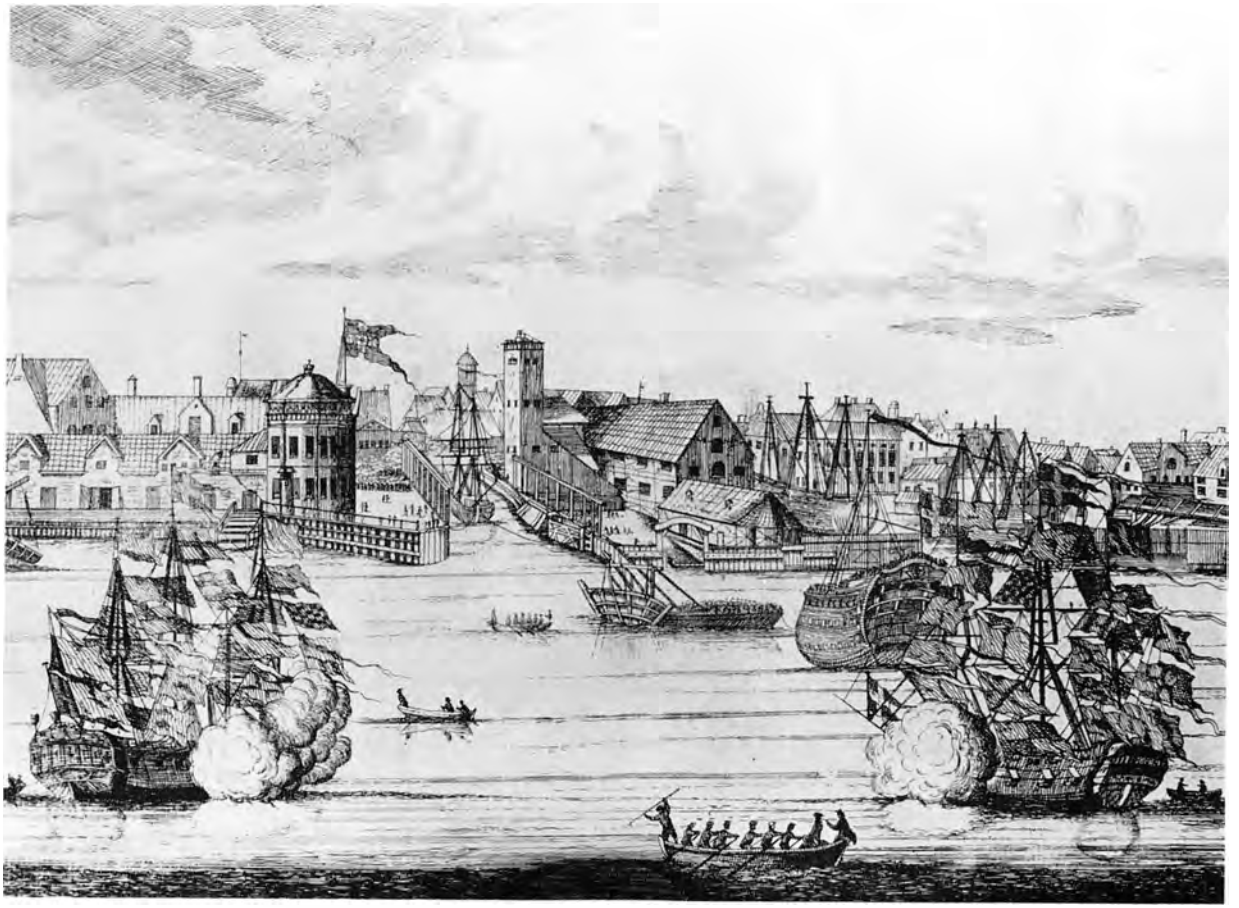

Dokkens indvielse 1739

Straks efter sin regeringstiltrædelse ophævede Christian VI sin faders landmilits. Godsejerne troede nemlig, at det var frygten for militærtjeneste, der fik de unge karle til at løbe af gårde. Landbruget havde svære tider, og det blev ikke bedre af, at der gik svind i arbejdskraften. Hensigten med regeringens skridt slog imidlertid helt fejl. Landboungdommen blev grebet af »en slags frihedsrus«. Man så helt bort fra afskedspas, skudsmål osv. og flyttede rundt, som man havde lyst til. Godsejerne gik på ny til regeringen for at få sat en stopper for dette flytteri.
I marts 1731 indførte man nye restriktioner og skærpede de gamle. Det blev forbudt bønderne at rejse til udlandet, med mindre de havde særlig tilladelse. Og man understregede, at ingen bonde eller karl måtte flytte fra det gods, »hvor han lovligt bor eller tjener«, før han havde modtaget »rigtigt pas, afsked eller følgeseddel« af sin husbond eller godsejer. Moraliserende erklærede man, at »det unge mandskab« blev deres herskaber »mere til skade end gavn« ved at lægge »sig på ørkesløshed«. Man nåede imidlertid stadig ikke sit mål, og i 1733 lykkedes det endnu en gang godsejerne at få deres vilje igennem. Denne gang fik man landmilitsen genoprettet og »stavnsbåndet« indført. Ingen karl måtte forlade »det gods, hvor han er født«, så længe der kunne anvises ham arbejde på godset, og så længe han var under den militære tjenestealder. Den var ansat til 36 år. Man lagde dog ikke skjul på, at spørgsmålet om pligten til at forsvare landet lå ophavsmændene mindre på sinde end deres ønske om at beholde den billige arbejdskraft på godset.

Pløjescene fra 1700'årenes første halvdel

Nordmændene siger, at Ludvig Holberg var nordmand, og danskerne mener, at han var dansk. Han var begge dele – den dansk-norske konges tro undersåt, men langt mere end det. Han var en lærd mand; han tilhørte den »latinske republik« og følte sig hjemme overalt, hvor lærde mænd talte og udvekslede tanker på deres modersmål latin – det være sig i England eller Frankrig, i Oxford, Paris eller Rom. Han var også mere end videnskabsmand. Han var en engageret betragter af livet omkring sig, og han elskede levende mennesker lige så højt, som han elskede sine bøger. Med interesse påhørte han en mexicansk sørøver skildre sit liv – med lune iagttog han mennesker og typer i det København, der som hovedstad for Danmark, Norge og to – til dels tysktalende – hertugdømmer var en lige så broget »Noahs ark« som hans barndoms Bergen.

Han var et musisk menneske – elskede musik og spillede selv, han havde en opfattelsesevne og en evne til gengivelse, der minder om det lysbrydende prisme. Populære historiske værker flød fra hans hånd. Men hvad eftertiden mest hefter sig ved er resultaterne af, hvad han kaldte sin »poetiske raptus«. Holberg skrev det komiske heltekvad »Peder Pårs« – en skarp og lun satire over dansk provinsialisme. Siden fulgte i rask rækkefølge komedier til det lille teater i Grønnegade – siden endnu en række til »komediehuset« på Kongens Nytorv. Som komedieforfatter var han elev af Molière – og som denne moralist. Han udleverede sine medborgere til grinet for deres menneskelige brøst og svagheder. Det åndløse snobberi for alt udenlandsk fik sin bekomst i »Jean de France«, ungdommelig disputerelyst og bedreviden blev udleveret i »Erasmus Montanus«. Måske har vi lidt svært ved at acceptere, at en mand – blot fordi han er kandestøber – bør afholde sig fra politik, og vist har vi siden erkendt, at selv bonden Jeppe kan være sig et større ansvar bevidst; men bag den tidsbestemte sociale satire ligger der en almen menneskelig, som stadig holder målene.

Ludvig Holberg

Illustration
fra »Peder Paars«

En stads udseende betyder lige så meget for dens omdømme som dens indbyggertal, mente Ludvig Holberg. Stæder burde derfor »forsynes med sirlige bygninger, med rene gader osv.« Den inkarnerede ungkarl mente dog også, at det pyntede med »smukke fruentimmere, og at døtrene udi huset gemenligen er de herligste møbler, som mest stikker udi øjnene«.

Tidens huse skulle være intime og bekvemme, ikke imponerende som i barokken. Palæet var mere i rokokoens smag end slottet. Og medens man tidligere havde ladet bygningen virke ved sin masse, søgte man nu at give den liv ved at udsmykke facaden. Det blev almindeligt med brede, murede indramninger af vinduerne, og over vinduerne livede man op med guirlander, trofæer og lignende. Ofte afsluttede man facaden foroven med en balustrade, der bar dekorative krukker og figurer. Ikke sjældent var facademurens nederste del gjort tung med vandrette bånd, der ligesom lå uden på muren. Alt i alt gav en sådan rokokofacade indtryk af sirlighed og livlighed – især ved skråt indfaldende lys. Det er ejendommeligt nok, at netop det kedeligste og mest glædesløse kongepar skulle blive landets største bygherrer – og i den livligste af alle stilarter. Det charmerende Eremitagepalæ i Dyrehaven blev bygget 1736-40. I de følgende år opførtes ridebaneanlægget – den endnu bevarede del af det ellers ødelagte første Christiansborg. Som genbo hertil byggede man Prinsens Palæ – i dag Nationalmuseet.

Medens Christian IV har vundet megen folkeyndest for sine bygninger, er det gået Christian VI og hans dronning anderledes. Man har talt mere om, hvad slottene kostede, end hvad der kom ud af anstrengelserne. Sofie Magdalene, der havde sans for god arkitektur, omfattede bygningerne med kærlighed og ønskede , at efterkommere ville bevare »disse charmerende slotte ... thi smukke bygninger gør et land ære«. Men en ond skæbne har udslettet størsteparten igen. Christiansborg brændte og Hirschholm blev revet ned.

Christiansborg

Billedfortegnelse

Forkortelser: NM: Nationalmuseet. *Fr.borg:* Frederiksborgmuseet. *RA:* Rigsarkivet. *KB:* Det kgl. Bibliotek. *L.L.:* Lennart Larsen.

side 7 Gobelin med fremstilling af den afsatte kong Christian II og den nyvalgte kong Frederik I. Hørende til serien af i alt 42 vævede tapeter med billeder af 111 danske konger, som 1581-84 under ledelse af maleren Hans Knieper fra Antwerpen blev fremstillet til udsmykning af den store sal på Kronborg. 15 af disse »Kronborgtapeter« er endnu bevaret, deraf 7 ophængt på Kronborg og resten i Nationalmuseet. NM. L.L. fot.

9 Biskop Iver Munks ligsten i Ribe domkirke. Udført i 1530'rne af kunstneren Claus Berg i Odense. NM fot.

11 Johan Rantzau til Breitenburg i Holsten. Malet 1563 af ukendt kunstner. Städtisches Museum i Flensborg fot.

13 Rigsmarsk Otte Krumpen knælende i bøn ved et krucifiks. Udsnit af maleri af ukendt kunstner. Betegnet med årstallet 1562. Fr.borg.

15 Satirisk fremstilling af det senkatolske kirkeregimes ryggesløse udstedelse af breve og buller. Paven og hans kardinaler udfærdiger et privilegie- eller afladsbrev, hvis mangel på indhold afsløres af to narre. Kalkmaleri fra tiden omkring 1530 i Brøns kirke, Tønder amt. NM fot.

17 Frederik I's gravmonument i Slesvig domkirke. Udført i Antwerpen 1550-52 af Cornelis Floris van Vriendt i forståelse med kunstneren Jacob Binck. Opstillet i domkirken 1555. Niels Elswing fot.

19 Borgmester Jørgen Kocks hus i Malmø. Opført ca. 1525. I nyrestaureret skikkelse. L.L. fot.

21 Rigsadmiral Peder Skram til Urup. Malet 1571 som 68-årig. Med påmalede våben, års- og aldersangivelse samt valgsprog: Hielff Gott zu Ewige Dage. Ukendt kunstner. Fr.borg.

23 Christian III. Maleri fra 1550'erne, antagelig udført af Jost Verheiden. Fr.borg.

25 Rigshofmester Mogens Gøye og hans to hustruer Mette Bydelsbak og Margrethe Sture's ligsten i Voldum kirke, Randers amt. Udført 1550 af Laurs stenhugger i København på svigersønnen Herluf Trolles bestilling. NM fot.

27 Hans Tausen siddende ved sit skrivebord. Maleri, dateret 1579 – 18 år efter hans død –; formodes udført på grundlag af et samtidigt billede. Fr.borg.

29 Christian III's bibel fra 1550. Oversat af Christiern Pedersen efter Luthers tyske bibeloversættelse og trykt i København af Ludwig Dietz. Eksemplar i NM. L.L. fot.

31 Altergang og prædiken ved en protestantisk gudstjeneste. Udsnit (højre halvdel) af en malet fremstilling fra 1561 på alterbordsforside fra Torslunde kirke, Københavns amt. Nu i Nationalmuseet. NM fot.

32 Københavns universitets segl fra tiden kort efter reformationen. Med fremstilling af Christian III over kronet rigsvåben. RA fot.

33 Hvælvet kælderrum under konsistoriums hus – den tidligere bispegård – på Københavns universitet. L.L. fot.

34 Det ældste billede af fæstningsborgen Landskrona. Udsnit af et kobberstik i Pufendorfs værk om den svenske kong Karl X Gustavs bedrifter. Udført efter tegning fra 1658 af Eric Dahlberg. L.L. fot.

35 Christine af Danmark, kong Christian II's datter, hertuginde af Milano og senere af Lothringen. Malet 1538 i Bruxelles af Hans Holbein den Yngre. Billedet, hvis oprindelige baggrund er blevet afdækket ved en nylig resturering, findes i National Portrait Gallery, London.

37 Kansler Johan Friis til Hesselagergård, Borreby og Hagestedgård. Maleri, der på bagsiden er dateret med årstallet 1550; antages udført af Jacob Binck. Billedet hidrører fra Hesselagergård; nu på Fr.borg.

38 Sandstentavle med våbenfelt og latinsk inskription, indmuret over indgangen til Hesselagergård. NM fot.

Indskriften lyder i oversættelse: Her har på fædrenes ældgamle grund Johan Friis ladet rejse af ny denne bygning til bo for sig og sin slægt. Ejerens våben du skuer, vel hugget i sten for at vise herkomst og byrd, og at slægten gammel oprindelse har. Anno 1538.

39 Hesselagergård, Svendborg amt. Set fra sydøst. Opført i tiden 1538-50. Inga Aistrup fot.

40 Herluf Trolle, rigsråd og admiral. Gammel kopi efter et originalt, nu forsvundet billede fra 1551. Herlufsholm. Fr.borg fot.

41 Birgitte Gøye, Herluf Trolles hustru. Maleri fra 1550 eller 1551 i Lucas Cranach den Yngres stil. Muligvis malet af Jacob Binck som pendant til et nu forsvundet billede af Herluf Trolle. Fr.borg.

43 Frederik II. Bemalet buste af brændt ler. Udført i Helsingør 1578 af Jan Gregor van der Schardt. Forarbejdet til en malmbuste, der ødelagdes ved Kronborgs brand 1629. Fr.borg.

44-45 Scener fra den nordiske Syvårskrig. Reliefremstillinger på Frederik II's gravmonument i Roskilde domkirke. Udført af Gert van Egen 1594-98. Fotos efter afstøbninger på Fr.borg.

44 Bohus under belejring 1566.

45 Belejringen af Akershus 1567.

47 Rigshofmester Peder Oxe til Gisselfeld. Samtidigt maleri af ukendt kunstner. Billedet har bevaret sin originale ramme, der er betegnet med påmalet navn og årstallet 1574. Fr.borg.

49 Fredsslutningen i Stettin 1570 mellem Danmark, Sverige og Lübeck. Udsnit af et samtidigt kobbersitk i Caspar Ens' bog om Frederik II's bedrifter (1593). Fr.borg fot.

51 Kansler Niels Kaas til Tårupgård. Maleri fra ca. 1590, formentlig udført af Tobias Gemperle. Om halsen guldkæde med en diamantindfattet medalje af den unge Christian IV. Rosenborg.

52 Uraniborg set i fugleperspektiv. Udsnit af et træsnit, som Tyge Brahe 1586 sendte til landgreve Vilhelm af Hessen og som nu findes i arkivet i Marburg. Her gengivet efter reproduktion.

53 Tyge Brahe. Pennetegning, formentlig udført af Tobias Gemperle. Den kgl. Kobberstiksamling.

55 Dans på en herregård. Udsnit af maleri, som antagelig er malet af Remmert Peters ca. 1625. Navnene forneden på billedet, der henpeger på adelsfamilien Rud, er tilmalet i 1700-årene. Ryegård, Roskilde amt. Fr.borg fot.

57 Prospekt i fugleperspektiv af Kolding i 1580'erne. I baggrunden ses Koldinghus. Kobberstik i Braun og Hogenberg's »Theatrum Urbium«. Fr.borg fot.

59 Stråtækt bulhus-lade ved den tidligere præstegård i Tyrstrup, Haderslev amt. Atelier Krassél, Haderslev, fot.

61 Kronborg 1582. Udsnit af kobberstik i Braun og Hogenberg's »Theatrum Urbium«. Udført med en tegning af Hans Knieper som forlæg. Slottet var på det anførte tidspunkt endnu ikke fuldført; til højre ses et parti af den gamle borg »Krogen«. Fr.borg fot.

63 Hertug Hans den Yngre af Slesvig-Holsten-Sønderborg. Med navnepåskrift og initialer for hans valgsprog: Gottes Güte gibt mir Friede. Gammelt maleri. Fr.borg.

65 Historieskriveren, rigskansler Arild Huitfeldt. Kobberstik af A. Haelweg, udført efter et nu ukendt, samtidigt portræt som illustration til Danmarckis Rigis Krønicke ved Arild Huitfeld ..., 1652. Fr.borg fot.

67 Christian IV's krone. Guld med brogede emaljer og besat med perler og taffelslebne diamanter. Udført til kroningen 1596 af guldsmedene Didrik Fyring og Corvinianus Sauer. Rosenborg.

69 Frederiksborg slot set fra sydøst. I forgrunden kong Frederik III til hest. Yderst til højre i billedet det senere nedrevne lystslot »Sparepenge«. Maleri af L. Baratta 1652. Gripsholm, Sverige. Nationalmuseum, Stockholm, fot.

70 Ordensklenodiet for den af Christian IV i 1616 indstiftede orden »Den væbnede Arm«. Udført af kongens guldsmed Corvinianus Sauer 1617. Eksemplar på Fr.borg, hidrørende fra slægten Skeel, af hvis medlemmer såvel admiral Albert Skeel som hans broder, rigsmarsk Jørgen Skeel fik ordenen. Fr.borg fot.

71 Christian IV. Maleri fra ca. 1612, udført af P.

Isaacsz. På piedestalen til højre ses en allegorisk fremstilling af kongen, kørende frem i triumfvogn som sejrherre. Fr.borg.

73 Trefoldighedskirken i Kristianstad. Interiør set fra sydvest. Opført i tiden 1618-26. L.L. fot.

74 Borgmester Mads Lerches gård, Slotsgade 11, Nyborg. Nu hjemsted for Nyborg Museum. Opført 1601. NM fot.

75 Borgmester Mads Lerche med sine to hustruer og børn, afbildet i korsfæstelsesmotiv på epitafium i Nyborg kirke. Malet 1607 af Johan Enum. NM fot.

77 Prospekt i lavt fugleperspektiv af København ca. 1625. Set fra Christianshavn. I forgrunden havneløbet med vartegnssøjlen og flere skibe; i mellemgrunden fra venstre Tøjhuset og Proviantgården, Københavns slot, Børsen og »Ankersmedien«; i baggrunden staden med sine mange møller og spir. Udsnit af maleri, signeret P. Segaert. Billedet findes i en privat samling i Bruxelles. Foto på Fr.borg.

79 Christian IV's vinterstue på Rosenborg. Med vægpaneler, træsøjler og postamenter af billedskæreren Gregor Greuss og indfældede malerier af forskellige nederlandske kunstnere. Rosenborg fot.

81 Kanonhallen i Tøjhuset. Har lige siden opførelsen 1598-1604 huset artilleri. Nu hjemsted for Tøjhusmuseets samling af kanoner. L.L. fot.

82 Holger Rosenkrantz til Rosenholm og hans hustru Sofie Brahe. Udsnit af maleri på marmorepitafium i Hornslet kirke. Malet af Karel van Mander. NM fot.

83 Lysthuset »Pirkentavl« på Rosenholm set fra sydvest. Opført i slutningen af 1560'erne. Thomas Pedersen, Århus, fot.

85 Panelstue fra 1602, hidrørende fra gården på hjørnet af Østerå i Ålborg. Nu opstillet i Ålborg historiske Museum. Karin Munk, Århus, fot.

87 Johan Braem, storkøbmand og direktør for det ostindiske kompagni. Kobberstik fra 1646, udført af Simon de Pas og anvendt som illustrationsblad i Braems ligprædiken. KB fot.

89 Satirisk fremstilling med Christian IV og Axel Oxenstierna, der kaster terninger om sundtolden. Yderst til venstre borgen Kärnan i Helsingborg, til højre Kronborg. Hollandsk kobberstik fra 1640'rne. Fr.borg fot.

90 Prospekt af Møgeltønderhus ca. 1640 med ruin af et stort, middelalderligt borgtårn og til højre derfor hovedbygning med renaissancegavl. Detalje af maleri på Skokloster i Uppland, Sverige, hvortil billedet er ført som krigsbytte af general Karl Gustav Wrangel. Nationalmuseum, Stockholm, fot.

91 Pløjescene fra ca. 1640. Detalje fra samme maleri som på foregående side.

93 Frederik III til hest. Til venstre hans søn Ulrik Frederik greve Gyldenløve. I baggrunden feltslag. Lille maleri fra 1660, signeret af Wolfgang Heimbach. Fr.borg.

95 Corfitz Ulfeldt. Malet af Sebastien Bourdon under opholdet ved dronning Christinas hof i Stockholm 1652. Fr.borg.

96 Ærmeformet relikviegemme, der har indeholdt en skinnebensknogle – opfattet som en arm – af Hellig Olaf. Af forgyldt kobber med emaljer. Udført i Køln ca. 1200. Hidrører fra det kgl. kunstkammer, nu i NM. NM fot.

97 Museum Wormianum. Titelkobber af G. Wingendorp til Ole Worms »museumshistorie«, som tryktes i Leyden under tilsyn af sønnen Willum Worm, der desuden måtte skrive en tilegnelse til kong Frederik III, idet trykningen først afsluttedes 1655, året efter Ole Worms død. Fr.borg fot.

99 Rigsråd Christen Skeel til Fussingø. Maleri fra 1640'rne, måske udført af Remmert Peters. Fr.borg.

101 Den svenske hær under belejringen af og angrebet på fæstningen Frederiksodde i oktober 1657. I forgrunden en dobbelt galge. Detalje af et kobberstik i Pufendorfs værk om den svenske kong Karl X Gustavs bedrifter. Udført med en samtidig tegning af E. Dahlberg som forlæg. Fr.borg fot.

103 Taffel på Frederiksborg d. 4. marts 1658 til ære for den sejrrige kong Karl X Gustav af Sverige, som er placeret mellem dronning Sophie Amalie (for bordenden) og Frederik III. Kobberstik som på foregående side. Fr.borg fot.

105 Episode af søslaget i Øresund 29. oktober 1658. I forgrunden de synkende svenske orlogsskibe »Morgenstjernan« og »Leoparden«. I baggrunden skimtes Kronborg. Detalje af en stor penneteg-ning, udført 1661 af W. van der Velde, som selv havde været med i slaget. Fr.borg.

107 Stormen på København natten mellem 10. og 11. februar 1659. Gammel situationsplan. Farvelagt tegning i Nationalmuseet. NM fot.

111 Sølvskat fra svenskekrigenes tid, fundet i 1968 ved gravning i Balle, Djursland. NM fot.

113 Arvehyldingen på slotspladsen 18. oktober 1660. I forgrundens midte Holmens bro, i mellem-grunden til venstre estrade med kongefamilien under baldakin, i baggrunden til højre Køben-havns slot. Overalt et mylder af mennesker, der følger begivenhedernes gang. Samtidigt maleri af ukendt kunstner. Rosenborg.

115 Kongeloven af 1665. Kobberstukket titelblad af A. Reinhard efter tegninger af Claus Møinichen og skrift af Michael August Røg i den første publicerede udgave, der udkom 4. sept. 1709. Foto efter eksemplar på Fr.borg.

117 Frederik III. Buste over Kastellets Sjællandsport. Udført af Francois Dieussart senest 1661. NM fot.

119 Rigsfeltherre, grev Hans Schack til Schacken-borg. Samtidigt maleri af ukendt kunstner, må-ske Anton van Steenwinckel. Fr.borg.

121 Hannibal Sehested, rigsskatmester. Udsnit af maleri, som er tilskrevet Karel van Mander. Fr.borg.

123 Gabriel Marselis, købmand, Danmarks resident i Nederlandene. I en lang guldkæde bærer han et diamantindfattet miniatureportræt af Frederik III. Malet 1669 af P. Nason. Fr.borg.

124 Skamstøtten over Corfitz Ulfeldt, rejst efter dommen 1663 på tomten af hans nedrevne ejen-dom, der optog størstedelen af det nuværende Gråbrødretorv. Nu opstillet i Nationalmuseets have. NM fot.

125 Allegorisk fremstilling af Leonora Christines li-delser med afbildning af hendes portræt og fire fængsler: Malmø, Hammershus, Tower i England og Blåtårn. Maleri, som efter traditionen er ud-ført af Leonora Christine selv under hendes op-hold i Maribo kloster. Fr.borg.

127 Dronning Sofie Amalie og Frederik III på jagt. Udsnit af maleri fra 1649, udført af Dirk Stoop. Gaunø. Fr.borg fot.

128 Københavns segl. Udført på grundlag af det i privilegiebrevet af 24. juni 1661 tegnede våben. Københavns Stadsarkiv fot.

129 Sjællandsporten i Kastellet set fra syd; oprinde-lig kaldet Kongeporten. Opført 1663. L.L. fot.

130 Enevældens kongekrone. Guld besat med taffel-slebne diamanter, rubiner og safirer; på toppen en blåemailleret kugle med kors af diamanter. Udført i 1660'erne af guldsmeden Poul Kurtz og første gang brugt ved Christian V's salving 1671. Rosenborg.

131 Christian V's salving i Frederiksborg slotskirke 1671. Udsnit af maleri, der er udført som for-arbejde til et kobberstik. Antagelig malet af An-ton van Steenwinckel. Rosenborg. Niels Elswing fot.

133 Peder Schumacher, greve af Griffenfeld. Malet ca. 1672 af Abraham Wuchters. Fr.borg.

135 Frederik Ahlefeldt til Søgård og Langeland. Ma-let af Abraham Wuchters. Fr.borg.

137 Kong Christian V under indtagelsen af Lands-krona kastel 1676. Udsnit af maleri, udført af Claus a Møinichen omkring midten af 1680'erne i en serie til udsmykning af Conseilsalen på Fre-deriksborg. Fr.borg fot.

138 Niels Juel til Tåsinge. Udsnit af maleri fra tiden 1674-79. Ukendt kunstner. Fr.borg.

139 Guldmedalje til minde om søslaget i Køge bugt 1. juli 1677. Udført af Christopher Schneider. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. NM fot.

141 Christian V præsiderer i højesteret. Maleri af Ja-cob d'Agar. Rosenborg.

143 Christian V som ringrider ved en »Karrusel«. Maleri af ukendt kunstner. Rosenborg.

145 Ørum i Thy. Den firelængede gård (A) er be-liggende på et ophøjet voldsted, omgivet af grave (B). Uden for borggården ligger porthus

og stald (C), smedie (D), tørvehus (E), og ladegård (F). Lidt derfra ses kirken (G). Prospekt fra ca. 1670 i Resens Atlas. KB fot.

147 Gravmonument over Thomas Kingo, hans hustru Birgitte Balslev samt sidstnævntes fader, Christopher Balslev. Udført 1702 af Thomas Quellinus. Fraugde kirke, Odense amt. NM fot.

148 Ole Rømer. Samtidigt portræt af ukendt kunstner. Københavns observatorium. Fr.borg fot.

149 Milevognen, hvormed Ole Rømer lod de danske landeveje opmåle. Tøjhusmuseet. L.L. fot.

151 Baron Jens Juel til Juellinge. Klædt i elefantriddernes ordensdragt. Til højre på stenpostament hans friherrelige våben og i baggrunden prospekt af herregården Juellund. Lille maleri, formentlig udført af Jacob Coning. Fr.borg.

153 Parti af oberst Hans Friis' gravkapel i Hørning kirke, Randers amt. I baggrunden marmorepitafium med hel figur af obersten samt portrætrelieffer af hans to hustruer og datter. Udført i 1690'erne af Thomas Quellinus. NM fot.

155 Herregården Nysø ved Præstø. Set fra sydøst. Opført 1671-73. Bygningen er et af de fineste eksempler på hollandsk barokstil i Danmark. NM fot.

157 Christen Skeel den Rige sammen med sin hustru Birgitte Rosenkrantz. Maleri fra 1650'erne, udført af Abraham Wuchters. Gammel Estrup. Fr.borg fot.

158 Landstrygere. Udsnit af kobberstukket vignet i Caspar Danckwerth's Newe Landesbeschreibung der zwey Herzogthümer Schleswich und Holstein, 1652. Fr.borg fot.

159 Tiggerske med et på kjolen syet kors som tiggertegn. Sandstensfigur fra 1703, hidrørende fra det gamle hospital i Bursø på Lolland. Nu i Nationalmuseet. NM fot.

161 Frederik IV. Maleri fra ca. 1725, udført af J. S. Wahl. Rosenborg.

163 Den forenede svensk-engelsk-hollandske flådes bombardement af København 1700. Udsnit af samtidigt kobberstik.

165 Landmilitsens oprettelse 1701. Til venstre en officer til hest, til højre en gruppe soldater under udleveringen af deres udrustning; i baggrunden landsby. Detalje af relieffremstilling på Frederik IV's sarkofag i Roskilde domkirke. Udført 1735-42 af Didrik Gercken. Foto efter afstøbning på Fr.borg.

167 Vornedskabets ophævelse 1702. Ridefoged og en gruppe bønder med deres redskaber. Detalje af relieffremstilling som på side 165.

169 Regatta på Canal Grande i Venezia til ære for kong Frederik IV under hans besøg 1709. Udsnit af maleri af Luca Carlevaris. Fr.borg.

171 Den svenske hærfører, grev Magnus Stenbock. Udsnit af malet selvportræt, udført under hans fangenskab i Kastellet i København og sendt til Frederik IV med bøn om frigivelse. Rosenborg.

172 Revers af medalje til minde om Stenbocks vanskæbne i Tønning 1713. Med fremstilling på baggrund af Altonas brand af stenbukken i tønden (Sverige), prisgivet elefantens (Danmarks) vrede. Formentlig udført af Peter Berg. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. NM fot.

173 Revers af medalje til minde om den gottorpske fæstning Tønnings overgivelse 1713. Med fremstilling af Ulven (Gottorp) og stenbukken (Sverige) i påsyn af en enhjørning (England), en hest (Hannover), to ørne (Preussen og det tyske rige) og en løve (Holland). Sandsynligvis udført af Peter Berg. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. NM fot.

174 »Tordenskjolds navnkundige togt på Dynekilen 1716 den 8. juli«. Udsnit af kobberstik, udført af O. H. de Lode efter tegning af N. Stibolt. Fr.borg fot.

175 Peter Tordenskjold. I bånd om halsen har han et miniatureportræt af Frederik IV i kronet diamantindfatning. Malet af Balthasar Denner 1719. Fr.borg.

176 Gottorp slot set fra sydvest. Hovedfløjen fik sin nuværende udformning i årene 1698-1702 ved den svenske arkitekt Nicodemus Tessin den Yngre. Niels Elswing fot.

177 To mindebægre af guld. Rosenborg. Til venstre

Ejderbægeret med indskrifter og fremstillinger til minde om freden på Frederiksborg 1720 og dronning Anna Sofies kroning 1721. Udført af guldsmeden Nicolai Langemann i København. Til højre Hyldingsbægeret med indskrifter og relieffremstillinger til minde om Frederik IV's 50 års fødselsdag og de slesvigske stænders hylding 1721. Udført af Nic. Langemann.

179 Kancellibygningen i København. Opført 1716-20 med generalbygmester J. C. Ernst som arkitekt. Den skulpturelle udsmykning af den halvrunde fronton over bygningens midte er udført af J. C. Sturmberg. L.L. fot.

180 Komtesse Anna Sofie Reventlow, Frederik IV's maitresse og fra 1721 hans dronning. Udsnit af maleri, udført af Balthasar Denner. Fr.borg.

181 Interiør fra Clausholm. Med kinesiske dør- og paneldekorationer fra Anna Sofies tid. I loftet ses bl. a. Frederik IV's og en af de små døde prinsers (FC) spejlmonogrammer. NM fot.

182 Sandstenstavle med indskrift. Fra rytterskolen i Tulstrup, Frederiksborg amt. Nu indmuret i Alsønderup skoles forhal. L.L. fot.

183 Rytterskolernes oprettelse. I forgrunden 4 skolebørn med bøger; bag dem en rytterskole med indskrifttavle over indgangen. Detalje af relieffremstilling som på side 165.

185 Nytorv med Københavns nye rådhus efter ildebranden 1728. Gouachemaleri fra ca. 1740, udført af J. J. Bruun. Rosenborg.

187 Kong Christian VI med familie – dronning Sofie Magdalene, prins Frederik (V) og prinsesse Louise. Maleri fra ca. 1745, udført af C. M. Tuscher. Rosenborg.

189 Christian VI passerer Eidet under sin Norgesrejse 1733. Akvarel i norsk eje. Fr.borg fot.

190 Salmedigteren Hans Adolf Brorson. Udsnit af et kobberstik, udført af I. M. Bernigeroth og brugt som illustration i 1752-udgaven af »Troens rare Klenodie«. KB fot.

191 Interiør fra Christianskirken på Christianshavn. Opført 1755-69 efter Nic. Eigtveds udkast af dennes svigersøn G. D. Anthon, som selv har projekteret kirkens spir. NM fot.

193 Fromheds-emblem. Panelmaleri i Torup kirke, Thisted amt. NM fot.

194 Hans Egede. Udsnit af maleri fra 1740'rne. Fr.borg.

195 Grønlandsk bådeoptog i København 9. november 1724 med to eskimoer – Pok og Kiperok – i hver sin kajak som hovedattraktion. Samtidigt kobberstik. Fr.borg fot.

197 Soldat i Grenadéruniform fra ca. 1750. Gouachemaleri af J. J. Bruun. Rosenborg.

199 Plan af kolonien Trankebar. Til højre fortet Dansborg. Gadenavnene er danske, f. eks. Kongensgade, Købmagergade og Østergade. Farvelagt plan fra 1733 udført af G. D. Trellund. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg.

201 Dansk-Asiatisk Kompagni's bygning, Strandgade 25, på Christianshavn. Opført 1738 af Ph.de Lange. Gouachemaleri fra ca. 1750 af Rach og Eegberg. NM. NM fot.

203 Dokkens indvielse 1739. Kobberstik fra 1743, udført af Johanna Fosie efter F. L. Norden's forlæg og af hende tilegnet kongen. Fr.borg fot.

205 Pløjescene med hjulplov, forspændt et okse- og et hestespand. Detalje af relieffremstilling i stukloftet i den lange sal på Rosenborg. Udført 1706-07. Rosenborg fot.

206 Ludvig Holberg. Udsnit af maleri fra ca. 1750, udført af Johan Roselius. Sorø Akademi. Fr.borg fot.

207 Illustration fra Ludvig Holbergs »Peder Paars«, Tredie Edition, udgivet 1720 som den eneste af Holberg selv besørgede udgave. Træsnit foran Første Bog. KB. L.L. fot.

209 Christiansborg slot i fugleperspektiv. I forgrunden Marmorbroen og Ridebanens anlæg. Opført 1733-45 under arkiteketerne E. D. Häusser, L. Thura og Nicolai Eigtved med den franske billedhugger L. A. le Clerc som leder af den skulpturelle udsmykning. Udsnit af et maleri fra ca. 1750 af Jacopo Fabris, Københavns Bymuseum.

Register

Registret omfatter personer og steder, som er genstand for en beskrivelse.
Alle personer er opført under deres slægts- og efternavne.

Adolf, hertug af Gottorp 62
Ahlefeldt, Frederik, storkansler 134
Akershus 45, 46
Altona 172
Anna Kathrine af Brandenburg, dronning 78
August den Stærke, konge af Polen, kurfyrste af Sachsen 170

Bang, Jens, købmand 74
Bartholin, Thomas, læge 96, 148
Berg, Claus, billedkunstner 8
Bjørn, Andreas, købmand 202
Bohus 44
Bornholm 106
Braem, Goddert, købmand 86
Braem, Johan, købmand 86
Brahe, Sofie 83
Brahe, Tyge, astronom 50, 52
Breitenburg, herreborg i Holsten 10
Bremerholm, orlogsværft 70
Brorson, Hans Adolf, salmedigter 190
Brøns kirke, Tønder amt 14
Bugenhagen, Johann, tysk reformator 32
Børsen i København 76

Charlottenborg, palæ i København 154
Christian II, konge 6, 8, 10, 12, 18, 166
Christian, hertug 14, 20
Christian III, konge 8, 22, 34, 42
Christian IV, konge, 66, 68, 70, 72, 76, 78, 80, 84, 88, 94, 116, 194
Christian V, konge 130, 131, 132, 136, 142, 160, 162
Christian VI, konge 180, 186, 188, 192, 200, 204, 208
Christiansborg 186, 208
Christine af Danmark, datter af Christian II 35, 46
Christoffer, greve af Oldenburg 18, 20
Clausholm, herregård ved Randers 154
Cranach, Lucas, tysk kunstner 30

Ditmarsken 42
Dovrefjæld 142
Drakenberg, Christian, sømand 202
Dynekilen 175

Egede, Hans, missionær 194
Eremitagen, lystslot 208
Erik XIV, svensk konge 48
Ernst, Johan Conrad, generalbygmester 178

Floris, Cornelis, nederlandsk kunstner 16
Fredensborg slot 160
Frederik, hertug 6, 8, 10
Frederik I, konge 6, 8, 10, 12, 16
Frederik II, konge 42, 44, 46, 60, 62
Frederik, hertug 80, 88, 92
Frederik III, konge 92, 94, 96, 100, 102, 104, 106, 112, 116, 126, 128, 132
Frederik IV, konge 160, 162, 164, 166, 168, 170, 172, 177, 178, 180, 183
Frederiksberg slot 160
Frederiksborg 68, 102, 130
Frederikshald, Norge 188
Frederiksodde 98, 100, 106
Friborg, Jørgen, bygmester 68
Friis, Christian (til Borreby), kansler 66
Friis, Christian (til Kragerup), kansler 76
Friis, Hans, oberst 152
Friis, Johan, kansler 36, 38, 46, 50
Fuiren, Didrik, guldsmed i Odense 66

Gersdorff, Joakim, rigshofmester 98
Glücksborg 62
Gotland 10
Gottorp 102, 104, 176, 177
Griffenfeld, Peder Schumacher, storkansler 114, 131, 132, 134, 150, 152
Guldkysten, koloni 198
Gustav I Vasa, svensk konge 20, 34
Gustav II Adolf, svensk konge 80, 88
Gyldenløve, Ulrik Frederik, søn af Frederik III 93, 154
Gøye, Birgitte 40
Gøye, Mogens, rigshofmester 16, 24

Hans, konge 6
Hans den Yngre, hertug 62
Hans den Ældre, hertug 62
Helgesen, Poul, karmelitermunk 16
Hemmingsen, Niels, teolog 50
Hesselagergård, herreborg på Fyn 38
Hirschholm slot 208
Holberg, Ludvig, forfatter 126, 160, 206, 208

Holstein, Ulrik Adolf, storkansler 178
Huitfeldt, Arild, rigskansler og historiker 12, 24, 64
Huitfeldt, Ivar, søofficer 174

Juel, Jens, baron 150, 156
Juel, Niels, admiral 138, 150, 156
Karl V, tysk romersk kejser 6, 34
Karl X Gustav, svensk konge 100, 102, 104, 106
Karl XII, svensk konge 170, 172
Kepler, Johannes, tysk astronom 52
Kingo, Thomas, salmedigter 146
Kock, Jørgen, borgmester i Malmø 18
Kolding 56
Knieper, Hans, nederlandsk kunstner 6
Krag, Niels, historiker 50, 64
Krieger, Johan Cornelius, bygmester 184
Kristianstad 72
Kronborg 60, 104
Krumpen, Otte, rigsmarsk 12
Krumpen, Stygge, biskop i Børglum 18
København 20, 86, 104, 106, 128, 184, 154, 162
– Den røde Bygning 178
– Gråbrødretorv 124
– Prinsens Palæ 208
– Slotspladsen 112
– Universitetet 32, 33
Kaas, Niels, kansler 50, 52, 66, 70

Ledreborg, herregård 122
Leonora Christine, datter af Christian IV 124, 126
Lerche, Mads, borgmester i Nyborg 75
Louise, dronning 180
Lund 136
Luther, Martin, tysk reformator 26, 30

Malmø 18
Mandseidet, Norge 188
Marlborough, John Churchill, engelsk feltherre 164
Marselis, Gabriel, købmand fra Amsterdam 122
Marselisborg, herregård 122
Munk, Iver, biskop i Ribe 8
Munk, Kirsten, gift med Christian IV 78, 94
Munk, Mogens, landsdommer 8
Munk, Oluf, med-bisp (coadjutor) i Ribe 8
Müller, Henrik, rentemester 86, 122
Møgeltønderhus 90
Mølleåen 86

Norby, Søren, lensmand på Gotland 10
Nyborg, Mads Lerches gård 75
Nyborg kirke, epitafium 75
Nysø, herregård ved Præstø 154

Oxe, Peder, rigshofmester 46
Oxenstierna, Axel, svensk rigskansler 88

Palladius, Peder, biskop på Sjælland 26, 28
Pedersen, Christiern, humanist 28, 64

Rantzau, Christian, statholder 177
Rantzau, Daniel, feltherre 46
Rantzau, Henrik, statholder 66
Rantzau, Johan, feltherre 8, 14, 20
Resen, Peder, professor 144
Reventlow, Anna Sofie, gift med Frederik IV 177, 178, 180
Ribe 110
Rosenborg slot 78
Rosenholm, herregård på Djursland 82, 83
Rosenkrantz, Holger den Lærde, rigsråd 82, 83
Rosenkrantz, Jørgen Ottesen, rigsråd 82
Rüse, Henrik, fæstningsingeniør 128
Rømer, Ole, videnskabsmand 149
Råå ved Hälsingborg 136, 170

Schack, Hans, feltherre 118
Schimmelmann, Ernst, greve 198
Schumacher, Peder, se Griffenfeld
Sehested, Christen Thomesen, kansler 98, 100
Sehested, Hannibal, rigsskatmester 94, 98, 106, 116, 120, 122, 156
Skeel, Christen, rigsråd 98, 100
Skeel, Christen den Rige, stiftamtmand i Viborg 156
Skipper Clement, Christian II's admiral 20
Skram, Peder, rigsadmiral 20
Sofie Amalie, dronning 102, 126
Sofie Magdalene, dronning 186, 208
Steensen, Niels, videnskabsmand 148
Steenwinckel, Hans van, bygmester 68
Steenwinckel, Laurens van, bygmester 72
Stenbock, Magnus, svensk feltherre 170, 172
Svaning, Hans, historiker 64

Tausen, Hans, reformator 16, 26
Tordenskjold, Peter, søofficer 175

Torslunde kirke, Københavns amt 30
Torstenson, Lennart, svensk feltmarskal 88
Trankebar, koloni 198
Trolle, Herluf, admiral 40
Trondheim len 102, 106
Tønning, fæstningsby 172

Ulfeldt, Corfitz, rigshofmester 94, 98, 102, 124
Uraniborg, herregård og observatorium på Hven 52

Valkendorf, Christoffer, rigshofmester 66
Varberg, fæstning i Halland 45
Vedel, Anders Sørensen, historiker 50, 64
Venezia 168
Vestindiske øer, koloni 198
Viborg landsting 6, 12
Vieregg, Elisabeth Helene, gift med Frederik IV 180
Voldum kirke, Randers amt 24

Wallenstein, Albrecht von, kejserlig feltherre 80, 82
Wessel, Peter, se Tordenskjold
Worm, Ole, medicinsk professor 96
Worm, Willum 96
Wrangel, Karl Gustav, svensk general 100
Wullenweber, Jürgen, borgmester i Lübeck 18

Älvsborg, fæstning ved Götaälven 45, 48

Ørum i Thy 145

Ålborg, købmandsgård 84

Udarbejdet af Axel Bolvig

DANMARK *historisk Billedbog*

BIND 1 *Tiden indtil 1523*

Forfattere: *P. V. Glob* og *Erik Kjersgaard.* – De første indbyggere og landet, de mødte; de første bønder og deres grave, en storhedstid i bronzealderen, jernalder og jerntider – folkevandringer og vikingetog, kristendommen – den nye tro, kirke- og kongemagt under Valdemarerne, borgerkrige og Kalmarunion, middelalderen går på hæld.

BIND 2 *1523-1750*

Se bagsiden af bogens omslag.

BIND 3 *1750-1864*

Forfatter: *Johan Hvidtfeldt.* – Gode tider, storhandel, rigdom og landbrugsreformer, ydmygelsens år, Danmark som stormagternes kastebold, fattigdom og litterær guldalder, folkelige bevægelser, det sønderjyske spørgsmål, på udslettelsens rand. *Udkommer foråret 1970.*

BIND 4 *1864-1970*

Forfattere: *Kristian Hvidt* og *Ole Karup Pedersen.* Nationen, der dog fik lov til at overleve. De nye befolkningsklasser rykker frem, andelsbevægelse og industri, det neutrale Danmark, demokratiets gennembrud, genforeningen, kriseår og krigsår, velfærd og velstand, på vej mod atomtiden.

Udkommer efteråret 1970.

DANMARKS HISTORIE 1523-1750

I 1500-tallets første årtier finder der store politiske og samfundsmæssige omvæltninger sted. Under Grevens Fejde knuses et borger- og bondeoprør, og ved reformationen styrtes den katolske kirke. Den verdslige godsejeradel står som sejrherre. Det er herregårdenes storhedstid, og en ny kunstretning - portrætmaleriet - giver os mulighed for at møde tidens mennesker ansigt til ansigt. Selv om borgere og bønder indtager tredje- og fjerdepladsen i samfundet, får vi dog et stærkere og stærkere indtryk også af deres tilværelse. De gode tider går til grunde under de store væbnede opgør med Sverige i 1600-tallet - levende skildret i samtidige prospekter, og den ny regeringsform enevælden bliver til. Nok er enevælden fremdeles et aristokratisk styre, der først og fremmest sætter sig spor i slotte og fæstninger; men i denne periode vokser også borgerskabet frem til rigdom og magt. København er byen, hvorfra man leder en verdenshandel, der rækker fra Grønland til Ostindien, og det er i København, at Ludvig Holberg finder både modellerne til sine komediefigurer og sit publikum. Med Holbergs tid er vi så nær på vor egen, at vi kan nikke fortroligt genkendende til de mennesker, vi møder.

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING